

Нодирбек Абдулаҳатов, Ўктамжон Эшонбобоев

**МАРҒИЛОН МАҲАЛЛАЛАРИ
ТАРИХИДАН
(Машад даҳаси 1-китоб)**

« Andijon nashriyot-matbaa» МЧЖ
2012

Ушбу рисола Фаргона вилоят педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти илмий кенгашининг 2012 йил 10 мартдаги № 2-сонли йиғилишида муҳокама этилган ва чоп этиш учун тавсия қилинган.

Такризчилар:

**АҲМАДЖОН САЛМОНОВ,
тарих фанлари номзоди.**

**ТУРСУНАЛИ ҚУРБОНОВ,
Ўзбекистон халқ ўқитувчиси,
педагогика фанлари номзоди**

Масъул муҳаррир:

**Икромиддин Остонакулов,
тарих фанлари доктори.**

Нодирбек Абдулаҳатов, Ўктамжон Эшонбобоев
МАРҒИЛОН МАҲАЛЛАЛАРИ ТАРИХИДАН
(Машад даҳаси. Биринчи китоб).

« Andijon nashriyot-matbaa» 2012 йил. 88– б.

Мазкур рисола қадимги Марғилон шаҳридаги маҳаллалар тарихи ҳақида ҳикоя қилади.

© Нодирбек Абдулаҳатов, Ўктамжон Эшонбобоев

МАРҒИЛОННИНГ ҚАДИМГИ МАҲАЛЛАЛАРИ

Истиқлол шарофати туфайли ўзбек халқи сиёсий, иқтисодий, маънавий ва ҳуқуқий уйғониш даврига қадам қўйди. Халқимиз тарихий хотирасининг уйғониши, миллий маданиятимизнинг поёнсиз манбаларига бўлган қизиқишнинг ўсиши мустақил Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотларнинг энг муҳим қирраларидан биридир.

Бугунги кунда аждодларимизнинг кўхна тарихи тикланаётганлиги мустақиллигимизнинг ажойиб самарасидир. Ўзбекистон халқлари тарихида муҳим рол ўйнаган буюк алломалар Аҳмад ал-Фарғоний, Имом ал-Бухорий, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Жалолиддин Мангуберди, Бурҳониддин ал-Марғиноний, Имом Мотуридий, Абдухолик Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор сингари улут зотларга бўлган эҳтиром давлат миқёсидаги юбилей тантаналари асосида нишонланиб келинмоқда.

Шу билан бирга аждодларимиз қолдирган бой маънавий меросга, уларнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бўлган қизиқиш юртимизда йилдан йилга ортиб бормоқда. Зеро, мустақиллик, энг аввало, ўзликни англаш демақдир. Ҳар бир халқ ўз мустақиллигини қўлга киритар экан, ўз ўтмиши, урф-одатлари ва қадриятларини тиклаш ҳамда уларни сақлаб қолиш учун қайғуради. Мустақиллик туфайли ўзбек халқи қўлга киритган энг катта неъматлардан бири – бу маънавият соҳасида рўй бера бошлаган истиқлолий жараёнлар бўлиб, зеро, ҳар қандай жамиятдаги ижтимоий-сиёсий воқелик, аввало, унинг маънавий жиҳатдан мушоҳада этилиши билан изоҳланади. Қўлга киритилган миллий истиқлол миллий ўзликни англашгагина эмас, балки унинг бутун ҳаётини фаолиятига, хусусан маънавий турмушига сифат жиҳатидан янги тус берди. Айниқса, бу ҳолат унинг нодир ҳазинаси, яъни маънавий меросига бўлган эътиборда яққол кўзга ташланади. Дарҳақиқат, маданий-маънавий меросимиз, асрий анъаналар – ўтмишдан авлод- аждодларимиздан бизларга етиб келган, бугунги ҳаётимиз учун хизмат қилаётган энг

катта бойлик маънавий бойлик, буюк хазинадир¹.

“Маънавият, – деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов, – тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак. Бу ҳазина инсонга ҳаётда барқарорлик бағишлайди, унинг қарашлари шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди, фожиялар вақтида омон сақлаб қолади ва моддий қийинчилик кунларида иродани мустаҳкамлайди”².

Бинобарин, маънавият миллат, халқнинг тарихий жараёнларда ижтимоий тараққиётга эришувига кафолат беради. Зеро маданият, санъат, маданий мерос ҳар қандай жамият, миллат, халқнинг ўқ илдизи, тамал тошидир; маънавият миллатни ижтимоий-сиёсий, иқтисодий бўҳронлардан сақлаб қолишнинг муҳим шартидир³. Албатта, бу ўринда халқимизни асрлар давомида эъзозлаб келаётган муқаддас зиёратгоҳларининг миллий маънавиятимизда тутган ўрни нақадар муҳим эканлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Зотан, муқаддас зиёратгоҳлар халқимизнинг миллий-маънавий бойлиги бўлиб, бу Исмоил Сомоний, Чор Бакр, Чашмаи Аюб, Шоҳизинда, Руҳобод, Имом ал-Бухорий, Баҳоуддин Нақшбанд, Гўри Амир, Хожа Аҳрор, Паҳлавон Маҳмуд, Ҳазрати Имом, Занги ота, Султон Саодат, Ҳаким ат-Термизий сингари халқимизнинг машҳур муқаддас зиёратгоҳларида ўз ифодасини топган.

Марғилон ўзининг уламолари, шоиру машойихлари ва қадимий осори атиқалари билан машҳур бўлган шаҳарлар жумласидандир⁴. Шундай экан, Марғилон маҳаллаларининг ўзига хос томонларини кўриб чиқар эканмиз, мазкур шаҳарнинг қадим замонлардан бери тараққий этган маданий масканлардан бири бўлганлигини ва теран меъморчилик ҳамда шаҳарсозлик тарихига эга эканлигини таъкидлаб ўтмоқ лозимдир. Зеро, Марказий Осиёнинг қадимги шаҳарларидан бири ҳисобланган Марғилон шаҳри Буюк Ипак йўлининг ҳам қўналғасида жойлашган бўлиб, қадимдан савдо-сотикнинг маданий алоқаларнинг уйғунлашувида муҳим рол ўйнаган. Сомонийлар, Қорахонийлар, Амир Темур ва темурийлар даврида, Шайбонийлар, Аштархонийлар ҳамда Қўқон хонлиги

¹ Туленов Ж. Фафуров З. Мустақиллик ва миллий тикланиш.Т., 1996. 189- б.

² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқдол ва тараққиёт йўли.-Т.: “Ўзбекистон”, 1992. 72- б.

³ Ҳамидов Ҳ. Ўзбек анъанавий кўшиқчилик маданияти тарихи.Т., 1996. 3- б.

⁴ Qomus al-a'lom, 6 jild. Istanbul, 1316(1898milodiy). 4264 b.

хукмронлиги йилларида ҳам Марғилон шаҳри Фарғона водийсига кириб келган ёвларга қалқон бўладиган стратегик ҳудуд ҳисобланган. Шунинг учун бўлса керак бу шаҳар аҳолисининг урф-одати, этник тузилиши, анъаналарида ҳам баъзи ўзига хос хусусиятларни учратамиз. Шу сабабдан Марғилон шаҳрини Фарғона водийси халқларининг энг қадимги манзилгоҳларидан бири дейиш мумкин.

XI асрдан бошлаб шу кунга қадар Марғилон шаҳри хунармандчилик маркази сифатида яқин атрофдаги аҳолинигина эмас, балки бозорларни ҳам таъмин этган. Шаҳар йириклашган сари уни ушбу ҳудуддаги салоҳияти орта борган. Шунинг учун қадимги ва ўрта асрлардаги Марғилоннинг хунармандчилик маҳсулотлари Фарғонанинг иқтисодиётида ҳам катта аҳамиятга эгадир. Марғилон ўрта асрларда сўзсиз катта шаҳарлар тизимига кирган. Бу шаҳарнинг яна бир хусусияти узоқ вақт бир жойда муқим ўрнашиб, ён-атроф ҳудудларга деярли кенгаймаганидир. Бунинг оқибатида шаҳар ҳудуди чегараланган ва аҳоли ўта зич жойлашган, XVII-XIX асрлардаёқ мавжуд ёдгорликлар бузилиб кетган. Шунинг учун бу шаҳарда Марказий Осиёдаги қадимги Термиз, Самарқанд (Афросиёб), Хива, Бухородаги каби қалин маданий қатламлар яхши сақланмаган. Аммо Марғилон ўз аҳамияти жиҳатидан улардан кам бўлмаган мақомга эга бўлган.

Марғилон маҳаллалари тўғрисидаги дастлабки маълумотлар Машҳур биограф, тарихчи ва сайёҳ Абу Саъид Абдулкарим ибн Муҳаммад ас-Самъонийнинг (1113-116йй.) “Китоб ал-ансоб” (“Насаблар ҳақида китоб”) номли асарида келтириб ўтилган.

Хусусан, Самъоний Марғилонни Фарғонанинг энг машҳур шаҳарларида эканлигини айтиб, унинг “Қандоб” номли маҳалласини эслатиб ўтади: “Абу Муҳаммад Умар ибн Аҳмад ибн Абулҳасан ал ал-Қандобий (Ғандобий) ал-Марғинонийдир. Марғилондаги Қандоб маҳалласидан бўлиб, у “ал-Фарғоний” номи билан танилган. У ҳижрий 485(1093)йилда таваллуд топган. Самарқандда муфтилик ҳам қилган. Фикҳ илмини қози Маҳмуд ал-Ўзжандийдан ўрганган. Ўз даврининг кучли фақиҳларидан саналган. Балхда Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Хусайн ас-Симжоний, Абу Али Исмоил ибн Аҳмад ал-Байҳақий ва Абу Бақр Муҳаммад ибн Абдурахмон ал-Хатибдан таълим олган. Абдулкарим Самъоний

ҳам Самарқандда у кишидан ҳадис илмини ўрганган”⁵.

Машҳур сайёҳ, географ, адиб ва тарихчи Ёқут Ҳамавийнинг “Муъжам ул булдон” асарида ҳам Марғинон ва Ғандоб маҳалласига оид маълумотлар учрайди⁶. Шу сабабдан А. Бобожонов “Муъжам ал-булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар” номли мақоласида ал-Ғандобий тўғрисида жумладан қуйидагиларни келтиради:

“Абу Муҳаммад Умар ибн Аҳмад ибн Абу-л-Ҳасан ал-Ғандабий ал-Марғиноний. Ал-Фарғоний номи билан танилган, етук фақиҳлардан ҳисобланган мазкур олимнинг туғилган санаси ҳақида Ёқут ал-Ҳамавий Абу Жаъфарнинг “Шайхлар” асарида келтириб 485/1092 йилни зикр қилади.

Олим фикҳ илмида йўлбошчилардан бўлиб, Ёқутнинг маълумотларига кўра, Самарқандда фаолият олиб борган ва фатҳо ишлари билан шуғулланган. Олим фикҳ илмида ал-Қозий Маҳмуд ал-Узжандийга шогирд бўлган. Абу Саъд ас-Саъмоний ундан ҳадис тинглаган.

“Муъжам ал-булдон”да ал-Ғандабийнинг устозларидан Абу Жаъфар Муҳаммад ибн ал-Ҳусайн ас-Симинжоний (вафоти 504/1110) номи кўрсатилган”⁷.

Самъоний ва Ёқутнинг Марғилондаги Ғандаб (Ғандоб) маҳалласи тўғрисидаги маълумотга алоҳида урғу берганликлари боис, биз ҳам ушбу маҳалла номи хусусида айрим фикрларни келтириб ўтмоқчимиз. Бизнингча маҳалланинг бундай аталишида у ердаги тоза ичимлик сув ҳавзаси мавжуд бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмас. Чунки Қандоб атамасини “Қанди об”, яъни ширин сув деб ҳам тушуниш мумкин. Чунки Марғилон шаҳридаги маҳаллалар топономикасида сув ҳавзалари булоқ ва ҳовузлар билан боғлиқ жой номлари кўп учрайди. Масалан, Узун ҳовуз, Очиқ ҳовуз, Ҳовуз бўйи, Тахтали ҳовуз шулар жумласидандир. Қолаверса, бу ҳовузлар ҳақида сўз кетганда аҳоли “Суви ширин эди” деган иборани қўшиб айтишни хуш кўрадилар.

Шу ўринда Марғилоннинг яна бир қадимий номга эга бўлган Зандарамийш маҳалласи хусусида тўхталиб ўтсак.

⁵ Исломов З. “Китобу -л-ансоб”даги марғилонлик олимлар// Имом ал-Бухорий сабоқлари. №4. 2005. 176-б.

⁶ Ирматов Б.М. Основные источники сведений о Мавераннахре в «Муджам ал-булдан» Йакута. Общ. науки в Узбекистане. 1991. № 6, С. 45.

⁷ Бобожонов А. Ёқут ал-Ҳамавийнинг “Муъжам ал-булдон” асарида Фарғона ва фарғоналик олимлар... 166-б.

XIX асрдаги Қўқон хонлиги архиви ҳужжатлари орасида Марғилоннинг қадимий маҳаллаларидан бири Зардарамуш (Зандарамш, Зендерамш) тўғрисида маълумотлар учрайди. Унга кўра Зардарамуш маҳалласидаги қадимий хонақоҳ Қўқон хонлари замонида бузилиб унинг ўрнида масжид барпо қилинган ва ушбу масжидга вақф сифатида Чўнғара қишлоғи ҳудудидаги ерлар ажратилган эди⁸.

Марғилондаги ушбу қадимий маҳалла номи бизга ўрта асрлардаги Фарғона водийсидаги шаҳарлардан бири Зандарамш эслатади. Шу ўринда Зандармиш ҳақида тўхталиб ўтмоқчимиз. Зеро, Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг она томонидан бобоси аслида Зандарамш деб аталган мавзедан эканлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Мутахассислар ёзма манбаларга асосланган ҳолда ўрта аср шаҳарларини жойланишига қараб, Зендерамш (Зандарамш) шаҳрининг жойланиш ўрнини тахминан ҳозирги Фарғона шаҳрига нисбатан берадилар⁹. Ал-Истахрий ва ибн Хавқал Фарғона водийсидаги шаҳарларни жойланишига қараб учта Юқори Несия, қуйи Несия ва Миёни Рудон сингари вилоятларга ажратиб Зендерамш шаҳрини қуйи Несия вилояти таркибига киритган эдилар¹⁰. Мақдисий Зендерамш шаҳрини Миёни Рудон вилояти таркибига киритган¹¹.

Келтирилган маълумотлардан кўринадикки, Зендерамш шаҳрини жойланиши ҳозиргача номаълум бўлиб қолмоқда. Бироқ Истахрийни келтирган маълумотларига таянадиган бўлсак, у ҳолда Зендерамш шаҳрини ўрни ҳозирги Фарғона ва Марғилон шаҳрига яқин мавзегга тўғри келиши эҳтимолдан холи эмас. Шу ўринда Истахрий маълумотларига эътибор берайлик: “Сўхдан Риштонга бир кунлик йўл, Риштондан Зендерамшга ҳам бир кунлик йўл, Зендерамшдан Қубога ҳам бир кунлик йўл”¹². Албатта бу ерда “бир кунлик йўл” деб ўрта асрларда одамни бир кунда босиб ўтиши мумкин бўлган 30 км. масофа назарда тутилган.

Агар биз ушбу йўл юришни шартли деб қабул қилсак

⁸ Набиев Р. Вақфное хозяйство Кокандского ханства. Ташкент, 2010. С.359.

⁹ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. - Л.: “Наука”, 1973. С.20.

¹⁰ Бетгер Е.К., Извлечение из книги “Пути и страны» Абул Касыма ибн – Хаукаля // Труды САГУ. Изд “САГУ”. Т., 1957. С. 26.

¹¹ Бартольд В.В. Мўғиллар даврида Туркистон. С., 1931. 112-б.

¹² Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып 1. - М.: “Наука”, 1973. С. 32.

Зендерамшни Қубогача бўлган бир кунлик йўли ҳозирги Фарғона, Марғилон билан Қува ўртасидаги масофага тенг бўлиб чиқади. Мана шу жиҳатларини назарда тутган ҳолда Н.Г.Горбунова ҳам қуйидаги фикрни билдирган эди: *“Зендерамшни ўрнини аниқлаш қийиндир. Қувага йўл Марғилон орқали ўтмаган экан. У ҳолда бу йўл адирлар остидан, яъни ҳозирги Фарғона шаҳридан Қувага олиб борувчи йўлга тўғри келади. Бу йўлда эса ҳозирга қадар ягона бўлган Симтепа манзилгоҳи мавжуд холос. Шундай экан, Зендерамшни Симтепа ўрнида бўлганлиги эҳтимолдан ҳоли эмаслигини кўрсатади”*¹³. Келтирилган маълумотлардан кўринадикки, ҳозирги Фарғона шаҳри яқинида аниқроғи Марғилон томонларда эрамизнинг бошларидан то ўрта асрларга қадар ҳам шаҳар мавжуд бўлиб, унинг кейинги фаолиятини тўхташи кўпроқ Чингиз бошчилигидаги мўғуллар босқини билан боғлиқ бўлса керак. Чунки, XIII асрдан кейин Фарғона водийсидаги бирқанча шаҳарлар қайта ўзини тиклай олмай, вақт ўтиши билан кичик бир қишлоқ ёхуд маҳалла кўринишга келиб, ўзининг шаҳар қиёфасини батамом йўқотган эди. Назаримизда бу ҳолат Зендерамшни ҳам четлаб ўтмаган ва кейинчалик у Марғилон таркибида маҳалла сифатида қайд этилган бўлиши ҳам мумкин.

XVIII –XIX асрларда Марғилон Ўрта Осиёнинг иқтисодий ва маданий жиҳатидан энг ривожланган шаҳарларидан бири сифатида машҳур бўлган. Айниқса, Шарқий Туркистон билан боғлиқ сиёсий, маданий, савдо-сотик, алоқаларининг муҳим нуқталари айнан Марғилон шаҳрида жойлашган эди. Чунки Марғилон бекликнинг маркази бўлиб, бу шаҳар Қўқон хонларининг ворисхўр шаҳзодалари, таниқли саркардалар томонидан бошқариб келинган.

Марғилон шаҳридаги маҳаллаларни ўрганишга киришган вақтимизда жой номларини келиб чиқиши тарихига эътиборимизни қаратдик. Дарҳақиқат, Марғилон шаҳридаги номлар жойларга шундай мослаб берилганки, маҳаллий аҳолининг заковатига қойил қоласан киши. Тарихчи олим Ш.Камолиддиновнинг таъкидлашича, қадим замонлардан юртимизда аҳоли масканларини қайта номлаш ва ҳатто бир аҳоли масканига бир нечта номларни ишлатиш тажрибаси кенг тарқалган

---

¹³ Горбунова Н.Г. К вопросу о локализации некоторых средневековых городов Южной Ферганы.// Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье.- М.: “Наука”, 1981.С.87-88.

эди. Бу эса бир ҳудуд доирасида турли маданият вакилларининг доимо тинч тотувликда ва ўзаро ҳамжиҳатликда яшаб келганликлари билан боғлиқдир¹⁴.

Марғилондаги қадимги Каллабардор, Чорбоғ, Хўжа Порсо, Қозиён, Ўқчи, Катта Қайрағоч, Қозилар ҳавзи, Узун ҳовуз, Кўкмозор, Косагирон, Жалойир, Ёнғоқзор, Тегирмонбоши, Ботирбоши, Кудингар, Михчаргар, Ўрдатаги, Хўжа Маъоз, сингари маҳалла ва мавзеларнинг шаклланиши шаҳарнинг асрлар давомида кенгайиб бориши билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам уларнинг номлари тил жиҳатидан арабий, туркий, форсий ва аралаш топонимлар билан фарқланади.

Марғилон шаҳрининг топографик тузилишида кўчалар муҳим аҳамият касб этган. Даҳалар ва маҳаллаларнинг чегаралари ҳам одатда кўчалардан ўтган. Айрим кўчалар жойлашишига кўра, бир пайтнинг ўзида этноним, антротопоним, маҳалла ёки бошқа сабабларга кўра ҳам аталган.

Ёзма манбаларда тилга олинган Марғилон маҳалла ва кўчалари аввало катта-кичиклиги билан ажралиб туради ва уларнинг номи қуйидаги сабабларга кўра аталганлигини кўриш мумкин:

1) Марғилон шаҳрида ҳунармадчилик тараққий этганлиги боис маҳалла номларида ҳам ўз ифодасини топган: Милтиқсоз, Тошкесар, Қўрхона, Йўрмадўз, Михчаргар, Ширмонпаз, Тақачи, Тандирчилик, Тиллопаз, Пичоқчилик, Косагирон, Ўқчи, Дўппидўзлик, Косибчилик, Эскифуруш шулар жумласидандир.

2) Марғилон шаҳрида кўча ва маҳаллаларнинг жойланишига нисбатан Ўрда таги, Кунжак, Юқоригузар, Юқори маҳалла, Пастмаҳалла, Танг кўча, Пасткўча, Баландкўча сингари номлар билан аталган маҳалла номлари мавжуд бўлган.

3) Марғилон шаҳридаги Чорчинор, Катта Қайрағоч Шалдирама, Чорбоғ, Янғоқзор, Узунҳовуз, Очиқ ҳовуз, Ҳовуз бўйи, Тахтали ҳовуз каби маҳаллалар жойнинг муҳим табиий-географик хусусиятига кўра номланган.

4) Марғилон шаҳридаги Юқорибахрин, Пастки бахрин, Нонемас, Оралбой, Ёвқочар, Жалойир, Галатой, сингари уруғ-аймоқлар, турли қабилла ва эллатлар номи билан аталган.

5) Марғилон шаҳри ҳудудидаги айрим маҳаллалар

¹⁴Камолиддинов Ш. Араб исмларидан ясалган қадимги жойномлари // Имом ал-Бухорий сабоқлари. Т., 2006. №1. 39-б.

зиёратгоҳлар номи билан аталган. Масалан, Тошмозор, Кўкмозор, Хўжа Маъоз, Сафелтўда, Подшоҳ Искандар, Гўри аввал, Хўжа Эгиз, Қизлар мозор, Чилдухтарон шулар жумласидандир.

Юқорида номлари қайд этилган маҳаллаларнинг ҳар бири неча асрлик тарихга эга бўлиб, уларни ўз тарихи ва қисмати бор. Мазкур маҳаллаларни атрофлича тадқиқ этиш кўп вақтни талаб этади. Афсуски биз бундай имкониятга эга эмасмиз. Шундай бўлсада, имкон қадар Марғилон маҳаллаларининг тарихи борасида айрим маълумотларни беришга ҳаракат қилдик.

Маълумки, ҳар бир ёзилган китоб иккинчи бир китобнинг ёзилишига сабаб бўлади. Шу аснода дастлабки китобларда йўл қўйилган камчилик ва хатолар кейинги китобда кўзга ташланмайди. Ўйлаймизки, Марғилон маҳаллалари тарихидан айрим лавҳаларни ҳикоя қилувчи мазкур рисолаи ўқиган китобхон ўзи яшаб турган ҳудудда ҳам биз билмаган ва эшитмаган маълумотлар мавжуд эканлигини англаб, янги китоб ёзишга жазм қилар. Ҳеч бўлмаганда, бу ҳақда бизни хабардор қилар, деган умиддамиз. Агар иш шу тарзда давом этса, келгусида Марғилон маҳаллалари тўғрисида кенгроқ маълумотларни қамраб олган китоб тайёрланиши шубҳасиз. Нима бўлганда ҳам бошланган хайрли ишнинг ниҳояси ҳам хайрли бўлиши муқаррар.

МАРҒИЛОН АТАМАСИ ХУСУСИДА

Марғилон, аввало, ҳунардмандлари шахри сифатида ҳамда фозил-уламолари номи билан ўтмишда донг чиқарган Фарғона водийси шахрининг номидир. Қолаверса, ўрта асрларда ислом ҳуқуқшунослик фани ривожига беқиёс ҳисса қўшган Бурҳониддин Марғинонийдек буюк алломалар диёридир. Марғилон ўз бошидан қора кунларни кечирган даврларда ҳам одамлар унинг улуғворлигини доимо ёдда сақлашган. Шунинг учун бўлса керак ҳозирги кунларда ҳам халқ орасида унинг табаррук номини эъзозловчи ҳар-хил ҳикоялар, улуғ шахслар номи билан боғлиқ ривоятлар сақланиб қолган. Марғилоннинг ҳозирги гўзал боғ-роғлари, камалак шуъласидек ранг-баранг товланувчи атлас-адраслари, машҳур ҳофизлари куйлаган мумтоз наволари унинг

узоқ ўтмиш маданиятининг ёркин тимсолидир¹⁵.

Фарғона водийсининг бир қатор тарихий номлари орасида Марғилон атамаси ҳам фанда ҳали чуқур ўрганилган эмас. Шу боис тарихчи олим, академик Абдулаҳад Муҳаммаджонов ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек Марғилон атамаси “на лингвистик, на топонимик ва на тарихий жиҳатдан махсус тадқиқ этилган”¹⁶.

Марғилон атамаси хусусида тарихий асарларда нақлий ҳикоялардан иборат маълумотларгина қайд этилади.

Марғилон номини келиб чиқишини маҳаллий халқ орасида Подшоҳ Искандар номи билан боғлашлари тўғрисида ривоятлар мавжуд. Ўзбек маърифатпарвари ва муаррихи Исроҳон Жунайдуллохожа ўғли Ибрат “Фарғона тарихи” китобида “Ажойиб ул-булдон” (“Ажойиб шаҳарлар”)да келтирилган бир ҳикоя тўғрисида сўз юритиб, Марғилон атамасининг пайдо бўлиши тарихини қуйидагича изоҳлайди: Искандар “ақсойи” (узоқ) Шарққа борганда Фарғона ерида... деҳқони бодиянишин (даштликлар) уни “пешкаш” (тортик) учун нону туз ўрнига бисотларидаги товуқларни пишириб,... Искандарни қарши олган эканлар Искандар бу қандай тортуқ, деб сўраган экан, улар “мурғу нон”, яъни товуғу нон деб жавоб берган эканлар. Шу боис товуқ билан нон тортилган ўша жой Марғилон шаҳри исми бўлиб қолган экан¹⁷.

Бундай маълумотлар, шубҳасиз, нақлий ҳикоя бўлса-да, бироқ унда қайд этилган “деҳқон”, “бодиянишин”, “нон” ва “мурғ” каби сўзларда рамзий тарзда бўлса-да, Фарғона водийси, хусусан, Марғилонсой воҳасининг табиати, аҳолисининг тили, ижтимоий ва ҳўжалик ҳаёти умумий манзарасининг инъикоси, яъни акс садоси ўз ифодасини топган.

Алалхусус, Подшоҳ Искандар ва “Мурғилон” билан боғлиқ маълумотлар нафақат ривоятларда, балки тарихий манбаларда ҳам ўз ифодасини топган кўринади. Масалан, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Марғилонни “Марғилон” номи билан тилга олса-да, унинг замондоши бўлган шоир Муҳаммад Солиҳ ўзининг “Шайбонийнома” асарида Марғилон шаҳрини Мурғилон номи билан тилга олади:

¹⁵ Анорбоев А.А. Марғилоннинг узоқ ўтмиш маданиятини излаб. Самарқанд, 2007.4-б.

¹⁶ Муҳаммаджонов А. Марғилон-Марғилон номини маъноси ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2007. № 5. 39-б.

¹⁷ Исроҳон Жунайдуллоҳўжа ўғли Ибрат. Фарғона тарихи. Тошкент, 1991. 279-б.

Мурғинон шаҳрига етти андин,
 Хасм кўнглини эритти андин.
 Мурғинон, Ўшга эрди сони
 Маҳкам айлаб эди Танбал они.

Бир иниси била минг чоғли киши,
 Ким жалодат эди борининг иши.
 Мурғинон ичига солиб эрди,
 Андоғи эл сони олиб эрди.¹⁸

Марғилон номининг келиб чиқиши тўғрисидаги мазкур ривоят фақат биринчи ва охиргиси бўлмай, балки у ҳақда маҳаллий халқ орасида яна бошқа шахслар билан боғлиқ ривоятлар ҳам сақланиб қолган. Элшунос олима А.К. Писарчик 1938 йили Марғилон шаҳрининг меъморий ёдгорликларини ўргана туриб Марғилон номининг келиб чиқиши тўғрисида қуйидаги ривоятни ёзиб олган. Ривоятга кўра, ушбу ерлардан Ҳазрати Офокхожа Қошғарга ўтиб кетаётганида кекса аёл унга пешвоз чиқиб, таом сифатида товуқ ва нон олиб келибди. Ўшандан буён шаҳар “Мурғинон” дея атала бошлабди¹⁹. Н. Г. Маллицкий эса Марғилон номининг келиб чиқишини Ҳазрат Алининг Фарғонага келиши билан боғлайди²⁰.

Албатта, кейинги икки ривоят ҳам ҳақиқатдан йироқ бўлиб Офокхожа XVIII асрда яшаб ўтган бўлса, Муҳаммад алайҳиссаломнинг амакиваччаси ва куёви, чаҳорёрлардан бири, Ҳазрат Али бин Абу Толиб (600-661) каррамаллоҳу важҳаҳу (Аллоҳнинг карами унга бўлсин) Фарғонага келмаган. Шундай экан нима учун халқ орасида Марғилон номини келиб чиқиши тўғрисидаги ривоятлар мавжуд бўлган?

Ҳазрат Алининг бирор пайт Ўрта Осиёга келганлиги тўғрисида ҳеч қандай тарихий шоҳидликлар мавжуд эмас. Аксинча, ушбу ҳудудларнинг араблар томонидан истило қилиниши ва ерли аҳолининг ислом динига киритилиши Али вафот этиб кетгач юз берганлиги тарихан аниқдир. Шундай бўлса-да, Ўрта Осиёнинг

¹⁸ Муҳаммад Солиҳ. Шайбонийнома. Т.: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. 245-б.

¹⁹ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству. С., 1956. С. 146

²⁰ Ўша асар, ўша бет.

исталган ҳудудида сизга “Ҳазрат Алининг оёғи теккан қадамжой”ни албатта кўрсатишади ва у билан боғлиқ ривоятларда ҳақиқат ва адолат йўлида жасорат кўрсатувчи баҳодир, мардлар шоҳи сифатида тасвирланади²¹.

Маълумки, аҳоли орасида Ҳазрат Али билан боғлиқ комил инсон сифатидаги қарашлар асрлар давомида кишилар онгида шаклланиб келган. Унинг жасурлиги одамларнинг таҳсинига лойиқ бўлса, саховатпеша, жавонмардлик фазилатлари барчани ҳайратда қолдирган. Айниқса, ислом дини йўлида олиб борган жанглари Ҳазрат Али шахсининг янада улуғланиб келишига олиб келган. Шу сабабдан, кишилар теварак атрофидаги ғайри оддий нарсаларни, ўтмишда юз берган урушларни Ҳазрат Алининг иштирокисиз тасаввур қила олмаганлар. Масалан, кекса тут дарахтининг эгри ҳолда ўсишини Ҳазрат Али дам ола туриб унга суянганлиги учун ёки тошлардаги излар унинг қиличининг ўрни деб қараш оддий ҳолга айланган²². Ҳар бир қадимги шаҳар ёки тепаликнинг ғайриоддий кўриниши кишилар тасавурида Ҳазрат Али билан боғлиқдек қаралган²³. Шу сабабдан ҳам Марғилон номининг келиб чиқишини Ҳазрат Али билан боғлашда аҳолининг у тўғрисидаги қарашлари сабаб бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Шу ўринда Марғилон номининг келиб чиқиши ҳақида бошқа мутахассис олимларнинг ҳам фикрларини келтириш аҳамиятли. Ж. Латиповнинг Марғилон топонимининг келиб чиқиши ҳақидаги фикрига қараганда у **М а р ғ и** этноними билан ҳам алоқадор бўлиши мумкин²⁴.

Топономист Э.М.Мурзаевнинг маълумотига қараганда, Марғилон “Марғиноб” шаклига ҳам эга бўлган. Э.М. Мурзаев Марғилонни форсча “Марғ”, яъни “ўтлоқ” деган фикрни билдиради ва уни Марғ, Марғиёна, Мурғоб, Марғон, Марғидор,

²¹ Абдулаҳатов Н., Ғозиев Т. Шоҳимардон. Тошкент.: “Янги аср авлоди”, 2010.

²² Снесарев Г. П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. Кўрсатилган асар. 66-б.

²³ Мандельштам А. М, Розенфельд А. З. Кала-Имлок и Калаи-Джамахур в Каратегине и связанные с ними легенды// Памяти Михаила Степановича Андреева. Труды, СХХ. С., 1960. С. 97.

²⁴ Ҳакимова О., Эркинова С., Сиддиқов И., Марғилон топонимикаси ҳақида айрим мулоҳазалар // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бутуни ва эртаси” мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Фарғона, 2007. 17-б.

Марғузур, Марғак сингари топонимлар билан ўзакдош деб ҳисобланган²⁵.

Бундай фикр З. Дўсимов ва Х. Эгамовлар томонидан ҳам билдириб ўтилган: “Унинг барпо бўлган вақти аниқ эмас. X-XII асрларда Марғилон йирик савдо маркази сифатида маълум бўлган. Топоним ёзма манбаларда Марғилон, Марғинот шаклида учрайди. Ҳақиқатан ҳам топонимнинг қадимги вариантларидаги о н ва от қўшимчалари кўплик белгилари бўлиб, кишилар гуруҳини англатади. Шундай экан, топоним марғлар деган маънодадир. Марғи этнонимининг этимологияси “ўтлоқ, ўрмонча, яшил ер” каби маъноларни билдирувчи Марқ сўзи билан боғлиқдир. Марғи “ўтлоқда яшовчи, ўрмонда яшовчи ёки чорвадор” деган маънодадир. Этнонимдаги -и қўшимчаси бошқа номларда ҳам учрайди. Масалан, ғарчи “тоғлик”(ғарч -тоғ) Саҳройи “чўлдаги киши” каби”²⁶.

Дарҳақиқат Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, Марғилон форс тилидаги М а р ғ “ўтлоқ” сўзи билан алоқадордир.²⁷ Жумладан, С.Қораев, Ю.И.Аҳмадалиев ҳам худди шу фикрни билдирадилар²⁸.

Академик А.Муҳаммаджонов ҳам Марғилон номини келиб чиқиши Кўкаламзорсой, Яйлоқсой маъноси билан боғлиқ эканлигини айтади: “Аслида бу қадимий топоним “Марғижон” ёки “Марғикон” шаклида талаффуз этилиб, “Яйлоқсой”, яъни кўкаламзордан оқиб ўтадиган сув деган маъноларини англатган.

Марғилонсой воҳасининг қуйи қисми ўзлаштирилиши билан унинг қадимий табиий манзараси секин-аста ўзгара бошлади. Унда ўтроқ дехқончилик пайкаллари, қатор қишлоқлар қад кўтариб, айрим шаҳарлар бино қилинади. Уларнинг харобалари Симтепа, Қизлартепа, Қамиштепа, Қоратепа, Лангартепа, Марғилон Оқтепаси, Мозорттепа каби археологик ёдгорликларда сақланиб қолган... Хулоса қилиб айтганда, Марғинон - Марғилон атамалари Марғилонсой воҳасининг қадимги номи “Марғижон”,

²⁵ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – М.: “Мысль”, 1984. С. 362.

²⁶ Дўсимов З, Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати.- Т.: “Ўқитувчи”. 1977. 94-б.

²⁷ Персидско-Русский словарь. Составитель Б. В. Миллер. - М., 1953. С. 483.

²⁸ Бу ҳақда қаранг: Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005; Аҳмадалиев Ю.И. Фарғона вилояти топонимлари. – Ф.: “Фарғона”, 2009.

яъни кўкаламзорсой номи асосида шакланган бўлиб, у “ўтлоқ” демақдир. Бу тарихий қадим яйлоқда қад кўтарган қишлоқ ҳам, шаҳар ҳам “Маскат” (Машад) деб юритилган. Кейинчалик мазкур маскан воҳанинг бош шаҳарларидан бирига айлангач, ўзининг қадимий номини маҳаллада колдириб, воҳанинг умумий кенг маъноли номи - Марғинон ва Марғилон деб аталган”²⁹.

Эътибор берган бўлсангиз, биргина Марғилон номини келиб чиқиши тўғрисида бир неча хил тахминлар мавжуд. Бу эса жой номларини ўрганиш биз ўйлаганчалик осон эмаслигини кўрсатади. Бинобарин, таниқли олим Ҳ.Ҳасанов айтганидек: “Тарих саҳифасини варақлаганда ажойиб ва ғаройиб номларни кўрамиз. Бир жойнинг ўзи 5-10, ҳатто ундан ҳам кўпроқ ном билан аталганини биламиз”³⁰.

КЎҲНА МАРҒИЛОН ТАРИХИДАН

Тарихий манбаларда кўрсатилишича, X асрдаёқ Марғилон Фарғона водийсининг савдо ва маданият марказларидан бири бўлган³¹. IX асрнинг иккинчи ярми ва X асрнинг биринчи чорагида яшаб ўтган араб сайёҳи ва географ олими Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Форсий ал-Истахрийнинг (850-934 йй.) “Китоб масолик ул-мамолик” (“Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб”) номли 20 бобдан иборат географик асарида Арабистон, Мағриб, Миср, Сурия, Ироқ, Эрон, Мовароуннаҳр, шунингдек, Ҳиндистоннинг чегаралари иқлими, маъмурий бўлиниши, машҳур шаҳарлари, уларга олиб борадиган йўллар, аҳолиси ва унинг машғулоти, машҳур кишилари, савдо-сотик ва бошқа масалалар баён этилган бўлиб³², унда Марғилон шаҳри тўғрисида маълумотлар учрайди. Истахрий Фарғона водийсини Юқори Несиъя ва Қуйи Несиъя сингари вилоятларга ажратган. Шу сабабдан, Марғилонни Юқори Несиъя вилоятига мансуб шаҳарлар

²⁹ Муҳаммаджонов А. Марғилон-Марғинон номини маъноси ҳақида... 42-б.

³⁰ Ҳасанов Ҳ. Марказий Осиё жой номлари тарихидан. - Т.: “Фан”, 1965. 5-б.

³¹ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Ғозиев Т. Бурҳониддин Марғиноний: тарихий ҳақиқат ва асотирлар. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2010.

³² Аҳмедов Б. А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т., 1994. 85-б.

жумласидан эканлигини айтади³³.

Х асрнинг кўзга кўринган йирик географ олимларидан Абулқосим ибн Ҳавқал ан-Нисбий, (туғилган йили номаълум. 976 йил атрофида Бағдодда вафот этган.) Истахрийнинг “Китоб масолик ул-мамолик” (“Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб”) фойдаланилган ҳолда худди шу ном билан асар ёзган бўлиб, у бу ҳақда шундай ёзади: “Мен – унинг китобидаги бир эмас, бир неча хариталарни тузатдим; сўнгра, ушбу китобни ёзишга қарор қилдим; Истахрий китобида учраган хатоларни тузатдим; китобга бир талай хариталарни илова қилдим ва уларни изоҳлаб бердим”³⁴.

Дарҳақиқат, Ибн Ҳавқалнинг “Китоб масолик ул-мамолик” (“Мамлакатларга бориладиган йўллар ҳақида китоб”) асари Истахрий асаридан кўп жиҳатдан фарқ қилган. Масалан, Истахрийнинг асарида Мовароуннаҳр тўғрисида 18 бет маълумот келтирилса, ибн Ҳавқалда шу бобнинг ўзи 33 бетни ташкил қилади³⁵. Марғилон тўғрисидаги маълумотлари ҳам Истахрийнинг маълумотларидан фарқ қилади. Унга кўра, Марғилон Юқори Несиёя эмас балки, Қуйи Несиёя вилоятига кирувчи шаҳарлар жумласидан бўлган³⁶.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абубакр ал Мақдисийнинг (947-1000 йй.) “Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал ақолим” (“Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма”) асарида ҳам Марғилон тўғрисида маълумотлар келтирилган. Бу ҳақда академик В.В. Бартольд ўзининг “Мўғуллар даврида Туркистон” номли асарида қуйидагиларни келтирган эди:

“Мақдисий Фарғонада масжиди жомеъли 40 шаҳар ҳам қишлоқ борлигини баён этиб, 31 шаҳар номини зикр қиладир ва уларни уч даражага ажратади:

1. Миёнрудий шаҳарлари (Насробод, Минора, Рангад, Шикит, Заркан, Хайрлам, Башбашан, Уштикон, Зандарамиш, Ўзганд);

2. Несиёя шаҳарлари(Ўш, Қуба, Баранг, Марғинон, Риштон, Ванкат, Кеңд);

³³ Китаб Масалик ал-мамалик ал-Истахри // Материалы по истории киргизов и киргизии.М.: Наука, 1973. С. 31.

³⁴ Крачковский И. Ю.Арабская географическая литература. IV том. М - Л., 1957. С.198.

³⁵ Бетгер Е. К. Извлечение из книги «Пути и страны» Абу-л-Касыма Ибн-Хаукаля // Труды САГУ. Т. 1957 №4. С.13.

³⁶ Ўша асар . 26-б.

3. Вағзи шаҳарлари (Боканд, Косон, Боб, Сарак, Ашт Тобкар, Аввал, Дираркард. Навкад, Мискан, Биган, Тисхан, Чидгил, Савдо);

Муаллифнинг биринчи даража шаҳарлар қаторида Норин билан Қорадарё орасидаги шаҳарларни, иккинчи даражага Фарғонанинг жануб қисмидагиларни, учинчи даражага Сирдарёнинг шимолидагиларни киритганлиги маълум бўлади.

Қуйи Несиъя шаҳарлари янада кўпроқ бўлган. Бунда Зандарамидан бошқа яна Марғинон, Баранг, Ўштиқон ҳам Андукон шаҳарлари бўлганлиги зикр этиладир. Булардан бурунги уchtасининг кичикроқ шаҳарлар бўлгани Мақдисий тарафидан ҳам айтилгандир. Ўштиқонда масжиди жомий бозор ичида, Барангда шаҳардан ташқарида – Самарқанд томонда, Марғинонда бозордан ташқарида бўлган. Бу сўнгги шаҳарнинг дарвозаси ёнидан бир дарё оққан”³⁷.

XI – XIII асрларга келганда Марғилон Ўрта Осиёнинг энг буюк шаҳарларидан бирига айланади. Бинобарин, X аср охирларида Фарғона водийсида сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар натижасида сиёсий саҳнага Қувага яқин Марғилон (Марғинон) чиқади. Бу шаҳарнинг X асргача водийда унчалик катта аҳамияти бўлмаган. Шу вақтдан эътиборан (X аср) то XIII асргача Марғилоннинг ўз тангаси зарб этилган ва анча ривожланган шаҳар бўлган эди. Демак, айрим сиёсий воқеалар Қува сусайишига ва унинг ҳисобига Жанубий Фарғонада Марғинонни X асрдан асга-секин ривожланишига олиб келди. XI – XIII асрлардаги Марғилон шаҳрининг ҳолатини тасаввур қилиш шаҳар ҳудудида олиб борилган археологик тадқиқотлар муҳим аҳамиятга эга. Бу ҳақда қадимшунос олим А.Анарбоев қуйидагиларни келтиради:

“XII асрда Марғилон Жанубий Фарғонанинг маркази сифатида гуллаб яшнайди. Марғилонда Қорахонийлар давлатининг махсус вакили ўтирган. Бу ерда доимий танга пуллар зарб қилинган...XI асрнинг иккинчи ярмида ва ундан кейинги зарб қилинган тангалар ҳам Марғилонни Фарғона ҳаётида муҳим роль ўйнаганлигидан дарак бериб турибди.

Археологик изланишлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, мўғуллар истилосигача Марғилон шаҳри Марғилонсой соҳили бўйлаб шарқ ва шимолий-шарқ томонга кенгайиб борган. Хозирги Марғилон-Намангон йўлини Марғилон-Қува йўли

³⁷ Бартольд В. В. Мўғуллар даврида Туркистон. Самарқанд. 1931. 111-б.

билан туташган жойида XI-XIII асрнинг бошларига оид ҳаммом қолдиқлари топиб ўрганилди. Аниқланишича, ҳаммом ўрта аср Шарқ классик услубида қурилган бўлиб, икки юз йилдан ошиқ хизмат қилган экан. Лекин, унинг сақланиши жуда ҳам ёмон. Асосан ер ости коммуникацияси сақланиб қолган. Қазилмалар шуни кўрсатдики, Марғилон ҳаммомининг ер тагидаги инженерлик қурилмаси Ахсикент ҳаммомининг ўзгинаси. Шунинг учун Марғилон ҳаммоми ҳақида сўзлаганда биз Ахсикент ҳаммоми ҳақидаги маълумотлардан ҳам фойдаландик. Марғилон ҳаммоми ҳам Ахсикент ҳаммомига ўхшаб моҳир муҳандис томонидан, махсус лойиҳа асосида, пишиқ ғиштлардан қурилган. Бундай ҳаммомлар мураккаб ер ости инженерлик қурилмасига эга бўлган: биринчидан, ҳаммом ер ости қурилмаси орқали иситилган; иккинчидан, ишлатилган чиқинди сув эса махсус ер ости қурилмаси орқали ташнавга бориб қуйилган.

Замонасининг моҳир муҳандислари томонидан қурилган бундай ажойиб ҳаммомларни XI-XII асрларда Марказий Осиёнинг ҳар бир шаҳрида учратиш мумкин эди. Ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, Мовароуннаҳр ва Хуросонда IX-XII аср шаҳарларини ҳаммомсиз тассавур қилиш қийин бўлган. Ҳаммом бу даврда шаҳар ҳаётини белгиловчи асосий ўлчовлардан бири бўлган. Баъзи-бир йирик шаҳарларда бир неча ўнлаб ҳаммомлар фаолият кўрсатган. Ҳаммом фақат ювинадиган жой эмас балки, хордиқ чиқариб, дам оладиган ва керак бўлганда даволанадиган жой ҳам ҳисобланган. Узоқ юртлардан келган савдогарлар биринчи навбатда шаҳар ҳаммомларидан бирига кириб ювиниб, дам олиш пайтларида савдо музокараларини ҳам олиб боришган. Баъзида энг йирик олди-сотди ишлари ҳаммомдаёқ ҳал қилинган. Шунинг учун бўлса керак ўрта аср адабиётида бирон-бир асар йўқки, унда ҳеч бўлмаганда бир-икки маротаба ҳаммом ҳақида гап кетмаган бўлсин.

Марғилонда олиб борилган археологик қазилмалар вақтида X-XII асрларга тааллуқли бир неча ўнлаб бадраблар (ҳар-хил ахлатлар учун мўлжалланган ўралар) топилган. Бу ўралар ҳар бир хонадонда бир неча бўлиб, улар ҳар-хил озиқ-овқат чиқиндилари ҳамда бошқа ахлатлар учун мўлжалланган. Бу ўраларнинг кўриниши, доира шаклида бўлиб, диаметри 0,85-0,95 м, чуқурлиги 15-17 метрга етган. Уларни қўлда қовланганлигига баъзида “шубҳа” туғилади. Чунки ўраларнинг деворлари текис ҳамда тўғри доира шаклида. Шу билан

бирга 15-17 метр чуқурликкача ўра девори бир сантиметрга ҳам қийшаймаган. Бу албатта ота-боболаримиз томонидан яратилган ўз замонасининг буюк инженерлик ишларидан биридир. Бундай ўраларнинг бири мева-чева ахлати учун бўлса, иккинчиси ташнав, учинчиси хожатхона учун ишлатилган. Бу эса шаҳарни доимо тозаликда сақлашга имкон берган”³⁸.

Шу ўринда қадимшунос, истеъдодли олим Фарҳод Мақсудовнинг XI-XII асрдаги Марғилонинг ҳолати юзасидан келтирган маълумотларига эътибор берайлик:

“XI асрда Марғилон Фарғона водийсининг ўз зарбхонасига эга бўлган йирик шаҳарларидан бирига айланади. Бу даврда Марғилон Қорахонийлар давлати улусининг пойтахти бўлганлиги унинг тез ривожланиб кетишига сабаб бўлади.

Бу даврда Марғилон ғарбни Шарқ билан боғловчи Буюк Ипак йўлининг ёқасида жойлашган бўлиб, бу савдо йўли Хўжанд шаҳридан ўтгач икки йўлга-шимолий ва жанубий — ажраган. Жанубий йўл Конибодомдан ўтгач тоғли Сўх худудига ва ундан кейин Хайдаркон орқали Ўхна, Қадамжой ва ниҳоят Марғилонга олиб борган.

Шимолий йўл эса Ахсикент шаҳридан ўтиб яна иккига ажраган: бири “Миён рудон” (“Икки сув ораси”, яъни Норин ва Қорадарё оралиғи) орқали Ўзганга борса, иккинчиси Марғилонга олиб борган.

Бу даврда Марғилон шаҳри рабод (шаҳар атрофидаги ҳудуд) ҳисобига кенгайди. Бу ерда ҳунармандчиликнинг барча турлари интенсив ривожланади ва Марғилонлик савдогарлар халқаро савдода фаол қатнашадилар. Натижада шаҳарда ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт ҳар томонлама ривож топади ва XI-XII асрларда шаҳарни Марказий Осиёнинг энг машҳур шаҳарларидан бирига айлантиради”³⁹.

Соҳибқирон Амир Темур ва темурийлар даврига келиб Марғилон Фарғона водийсидаги мавжуд Андижон, Ўш, Хўжанд, Исфара, Косон, Акси, Марғинон сингари етти қасаба(шаҳар)лардан бири сифатида эътироф этилган бўлса⁴⁰, Қўқон хонлиги даврида

³⁸ Анарбоев А.А. Марғилоннинг узок ўтмиш маданиятини излаб. Самарқанд, 2007. 32-33-б.

³⁹ Мақсудов Ф. Қадимги Марғилон // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т., 2008. –67-68-б.

⁴⁰ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. -Т.: “Шарқ”, 2002. 35-б.

Асака, Сўх, Косон, Балиқчи, Ўш, Марғилон сингари олти саркорликнинг бири сифатида машҳур бўлди⁴¹.

Марғилон тарихига доир кўплаб маълумотлар Қўқон хонлиги билан боғлиқ Бек Назарнинг “Амир лашкар жангномаси”, Мулла Ҳолбекнинг “Алимқул жангномаси”, Мирзо Олим Тошкандийнинг “Ансаб ас-салотин ва таварих ал-хавоқин”, Мирза Олим Тошкандийнинг «Баёни ҳисби ҳоли Мулла Олим мирзо», Саййид Умарбек бин Худоёрхоннинг «Анжум ат-таворих», Муҳаммад Умар Марғинонийнинг “Бадавлатнома”, Мулла Шамшийнинг “Жангномаи Худоёрхони”, Зиёвуддин Маҳзуннинг “Фарғона хонлари тарихи” асари, Тожирнинг “Ғаройиби сипоҳ”, Тўрахожа Андижонийнинг “Мирот ал-футуҳ”, Муҳаммад Ҳакимхон тўранинг “Мутахаб ат-таворих”, Фозилбекнинг “Мукаммали тарихи Фарғона”, Васфийнинг “Маснавийи Васфий”, Муҳаммад Умар Марғинонийнинг “Мактубчайи хон”, Андалибнинг “Шоҳномаи Девонаи Андалиб”, Мутрибнинг “Шоҳномаи Девона Мутриб”, Мирза Қаландар Исфарагийнинг “Шоҳномаи Умархони”, Мулла Муҳаммад Юнусжон Шиғовул Додхоҳ Тошкандийнинг “Тарихи Алиқули амир лашкар”, Мулла Аваз Хўқандийнинг “Тарихи жаҳоннома”, Муҳаммад Солиҳхожа Тошкандийнинг “Тарихи жадидаи Тошканд”, Исҳоқхон тўра Ибратнинг “Тарихи Фарғона”, Азиз бин Ризо Марғинонийнинг “Таснифи Ғариб”, Имом Али Қундузийнинг “Таворихи манзума”, Мухйи Хўқандийнинг “Тарихи Мухйи Хўқандий”, Абдуллоҳ Амир Лашкарнинг “Тарихи сиғарий” асари, Мулла Ниёз Хўқандийнинг “Тарихи Шоҳруҳий”, Мулла Аваз Муҳаммад Хўқандийнинг “Тухфат ат-таворихи хони” асари, Исматиининг “Тарихи Худоёрхон”, Абдулкарим Намангоний Фазлийнинг “Умарнома”, Мулла Муҳаммад Юнусжон Шиғовул Додхоҳ Тошкандийнинг “Ҳадоиқ ал-анвар”, Абу Убайдуллоҳ Муҳаммад Тошкандийнинг “Хулосат ал-аҳвол”, Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг “Хуллас ат-таворих”, Абдулғафурнинг “Зафарномаи Худоёрхоний” сингари ўнлаб китобларда келтириб ўтилган⁴². Мазкур асарларда нафақат Марғилон шаҳрида юз берган воқеалар балки, шаҳарнинг маданий муҳити тўғрисида ҳам қизиқарли маълумотлар учрайди.

⁴¹ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. Т., 1973. С.109.

⁴² Бу ҳақда қаранг: BEISEMBIEV T.K. ANNOTATED INDICES TO THE KOKAND CHRONICLES. RESEARCH INSTITUTE FOR LANGUAGES AND CULTURES OF ASIA AND AFRICAN ILCAA. TOKYO. 2008.

Бундан ташқари Марғилон тўғрисида XIX асрдаги рус ҳарбий топографлари томонидан берилган маълумотлар ҳам диққатга сазовордир. Мазкур маълумотларда бу ерда шаҳарни ўраб олган ўн икки мустаҳкам дарвозали қалъабанд паҳса девор тўғрисида ҳам қизиқарли қайдномалар мавжуд. Уларга кўра, Марғилон шаҳрининг бош кўчалари дарвозалардан бошланиб, марказдаги ҳоким саройи – Ўрда ва бозорга олиб борар эди.

XIX асрларга келиб, Марғилоннинг марказий қисмида тураржой бинолари жуда зич жойлашган, уларнинг атрофида чорбоғлар бўлган. Шаҳар атрофида ҳам худди ана шундай томорқали уй-жойлар мавжуд эди. Тураржой жамоа бинолари ўзаро уйғунлашиб кетганки, шаҳар ва унинг атрофларида сақланиб қолган айрим меъморий ёдгорликларда ҳам маҳаллий бинокорлик мактабининг ўзига хос белгиларини кўриш мумкин⁴³.

Марғилон шаҳрининг қадимий меъморий обидалари ҳақида сўз юритганимизда, биз, аввало, элшунос олима Антонина Константиновна Писарчикнинг бу борада олиб борган тадқиқотларига тўхталиб ўтмоқчимиз. Зеро, унинг самарали меҳнати туфайли Марғилон шаҳрининг ўтмиш тарихи хусусида келтирган маълумотлари ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотмай келмоқда⁴⁴.

1938 йили Ўзбекистон ҳукуматининг кўҳна ёдгорликларни ҳимоя қилиш қўмитаси (Узкомстарис) томонидан Фарғона водийсининг миллий меъморчилик мактаби ва унинг ўзига хос анъаналарини ўрганиб чиқиш мақсадида унча катта бўлмаган илмий экспедиция уюштирган эди. Мазкур экспедиция аъзоси бўлган этнограф А. К. Писарчик бир мунча вақт Марғилон шаҳрида бўлиб ундаги меъморий обидаларни атрофлича ўрганиб, бу борада жуда қимматли маълумотларни йиғишга муяссар бўлган.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, А. К. Писарчик Марғилон шаҳридаги миллий-меъморий обидаларни тадқиқ этиш давомида

⁴³ Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. -Т.: “Ўзбекистон”, 1986. 43-44-б.

⁴⁴ Бу ҳақда қаранг: Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармасининг архиви. № 1491; Писарчик А. К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины// Среднеазиатский этнографической сборник. М., 1954; Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы// Сборник статей посвященных искусству. С., 1956.

қуйидаги йўналишларга алоҳида эътибор қаратган эди.

1. Марғилоннинг қадимги мудофаа деворлари ва дарвозалари;
2. Марғилондаги қадимги мадрасалар меъморчилиги;
3. Марғилондаги масжидларнинг меъморчилиги;
4. Марғилондаги қадимги зиёратгоҳлар меъморчилиги;
5. Марғилондаги миллий услубда қурилган хонадонлар меъморчилиги;
6. Марғилондаги миллий услубда қурилган ҳаммомлар меъморчилиги.

Олима А. К. Писарчик миллий услубда барпо этилган меъморий ёдгорликларни тадқиқ этишда ўша даврдаги моҳир меъмор усталарнинг бой тажрибаси, уларнинг оғзаки хотираларига таянган ҳолда иш олиб борган. Шу сабабдан, А. К. Писарчик Фарғона водийсидаги миллий меъморчилик намуналари ҳисобланган кўплаб ёдгорликларни бунёд этган усталар ҳақида кўплаб маълумотлар келтирган⁴⁵. Унга кўра, XIX асрда яшаб ўтган марғилонлик уста Муҳаммад Мўсонинг фарзандларидан тўққиз нафари моҳир усталар бўлиб етишганлар. Унинг уста Мадусмон, уста Мамасиддиқ, уста Юсуфали исми ўғиллари Марғилондаги кўплаб масжид ва мазорларни қуриш ишларида бош-қош бўлганлар. Ҳатто уста Мамасиддиқ Фарғона шаҳрида бино қилинган генерал-губернатор уйининг (ҳозирда театр биноси) қурилишида фаол иштирок этган.

А. К. Писарчик, шунингдек Марғилонда яшаб ўтган уста меъморлардан уста Турдимат (1850-1908), уста Исҳоқ (1858-1933), уста Ҳайдарали (1850-1923) ҳамда усталардан Маҳмуд Азим, уста Ҳакимжон, Мирзо Алихўжа, Хўжали Солиевлар томонидан қурилган меъморий обидалар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтиради⁴⁶.

Ҳозирга қадар Марғилон шаҳрининг қадимги минора ва деворлари ҳамда дарвозалари ҳақида аҳоли орасида турли хотиралар сақланиб қолган. Агар биз уларни атрофлича ўрганмоқчи бўлсак, шаҳарнинг кўҳна тарихига доир муҳим маълумотларни топишимиз мумкин. Масалан, Марғилоннинг қадимги миноралари ҳақида.

⁴⁵ Абдулаҳатов Н. А. К. Писарчик Марғилон ҳақида // “Марғилон шаҳри ўтмиши, бугуни ва эртаси” мавзусидаги Республика илмий семинар материаллари. Фарғона. 2007. 148-б.

⁴⁶ Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину. 1938...С. 45

Марғилонлик ёши улуғ отахонлар билан суҳбат қурган кезларимиз улар Марғилондаги баланд миноралар бир неча чақиримдан кўзга ташланиб турганлигини айтадилар. Албатта, баъзилар уларнинг сўзларига ишонқирамай қулоқ солсаларда, биз бу сўзлар ривоят эмас, ҳақиқат эканлигига ишонамиз. Бинобарин, тарихий манбаларда Марғилоннинг баланд миноралари ҳақида маълумотлар учрайди⁴⁷.

Тақдир тақозоси, яъни асирлик туфайли дунёнинг кўп мамлакатларини кезиб чиққан рус зобити Филипп Ефремов 1782 йили Фарғона водийси орақали Қошғарга ўтиб кета туриб, Марғилон шаҳрини кўришга муяссар бўлади. Ф. Ефремов кейинчалик ўз эсдаликларида Марғилон бозорида айлана шаклдаги баландлиги 40 сажан (85,3 м), эни 2,5 сажан (5,3 м)дан иборат тош минора мавжудлиги ҳақида маълумотлар келтиради⁴⁸.

Савдо ишлари юзасидан 1808 йили Марғилонга келган сибирлик татар савдогари Муртозо Файзуддин ҳам бу ерда қўриқчиларнинг қадимги минораси қад кўтариб турганлигини таъкидлайди⁴⁹. Мазкур минора ҳақида маълумотлар 1812-1813 йилларда Қўқон хонлигига ташриф буюрган ҳиндистонлик Мир Иззатулло ва рус зобити Филипп Назаровнинг кундаликларида келтириб ўтилган. Мир Иззатулло Марғилонда пишиқ ғиштдан баланд ва мустаҳкам қурилган минора мавжудлигини айтар экан,⁵⁰ рус зобити Ф. Назаров минора 50 чақиримдан кўриниб туришини таъкидлайди.⁵¹

Ривоятларга кўра, ушбу минорани қорахонийлар сулоласининг ҳукмдори Қизил Арслонхон қурдирган экан. Ушбу ривоятни А.К. Писарчик андижонлик моҳир бинокор уста Юсуфали Мўсаев(1870-1948)дан ёзиб олганлигини айтади. Уста Юсуфалининг сўзларига кўра, Қизил Арслонхон ҳукмдорлиги даврида 11 та шаҳарга шундай минора қуришга фармон беради. Бироқ, уста улар ичидан Бухоро, Вобкент, Ўзган, Андижон ва

⁴⁷ Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Ў. Марғилон ҳақида сўз. - Ф.: “ Фарғона”, 2006. 14-б.

⁴⁸ “Десятилетнее странствование” Филиппа Ефремова (70-е гг. XVIII в.) // История Узбекистана в источниках. Т.: 1988. С. 128.

⁴⁹ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы // Сборник статей посвященных искусству. С., 1956. С. 148.

⁵⁰ Путешествие Мир Иззет уллы в Кокандского ханство (1812) // История Узбекистана в Источниках. - Т.: “Фан”, 1988. С.159.

⁵¹ “Записки о некоторых народах и землях Средней Азии” Филиппа Назарова (1813-1814) // История Узбекистана в Источниках. -Т.: “ Фан”, 1988. С. 170.

Марғилондаги мавжуд бешта минорани санаб бера олган, холос. Шундай бўлса-да, уста Юсуфали Марғилон шаҳридаги Қизил Арслонхон томонидан XII аср бошларида қурилган минора XIX аср бошларига қадар сақланиб турганлигини айтиб, минора баландлиги 25 қулоч, яъни 37,5 метрдан баланд бўлганлигини таъкидлайди. Унга кўра, бир қулочи саккиз қиррали курсисига тўғри келиб, қолган 24 қулочи миноранинг ғўласимон танасини ташкил этган. Минора ўша давр меъморчилик услубига кўра, тепаси гумбазли давра кафаса – кўшк билан боғланган. А. К. Писарчикнинг фикрига кўра, Марғилоннинг қадимий минораси жомеъ масжиди олдида қурилган бўлса керак⁵².

Уста Юсуфали сўзлаган ривоятда келтирилишича, Марғилондаги кўҳна минора Умархон даврида Исо додхоҳ исмли юқори мансабдаги амалдорнинг буйруғига биноан бузиб юборилган экан. Ўша вақтларда Исо додхоҳ Марғилон ҳокими бўлиб, у минорани бузишни Мулла Азамат домла исмли устага топширади. Уста минорани обдон кўздан кечириб чиққач, Исо додхоҳга шошилтирмаслик шарти билан кўҳна обидани секин асталик билан бузмасдан еча бошлайди. Нақл қилишларича, Мулла Азамат домла миноранинг ҳар бир усулини қоғозга туширган ва кейинчалик бу билимини амалда қўллаб, шогирдларига ҳам ўргатган экан.

Маълумотларга кўра, Мулла Азамат домла XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган Фарғонанинг энг машҳур бинокорларидан бири бўлган. Ривоятларга кўра, Мулла Азамат домла кўплаб илмларнинг соҳиби даражасига етишган, ўз даврининг етук алломаси сифатида доврўғ қозонган буюк меъмор саналган⁵³. Дарҳақиқат, халқ меъморчилигида бинокорлик илми ва санъатини чуқур эгаллаган, лойиҳа ва нақшлар чизиб ижод этадиган моҳир мутахассисларни меъмор, боний, муҳандис деб улуғлашган. Кенг маънода муҳандис деб ҳандаса-геометрия илмининг билимдони, геометрияни техникага, иншоотлар конструкциясига тадбиқ этувчи мутахассис муҳандис назарда тутилган.

Ўрта асрлар меъморчилигида энг мураккаб ва муҳташам сарой

⁵² Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы... – Б.150.

⁵³ Писарчик А. К. Строительные материалы и приемы мастеров Ферганской долины // Среднеазиатский этнографический сборник.М., 1954. С. 249.

кўшкларни, мадраса ва масжидларни ўз лойиҳаси асосида бунёд этган мубоширлар кўпинча муҳандис ёки меъмор деб аталгани маълум. Аслида муҳандис ва меъмор унвонлари катта тажрибали, маълум ва машҳур бинокор усталарга нисбатан кўпроқ қўлланилган⁵⁴.

Масалан, Марғилоннинг қадимги меъморий обидалари ҳақида катта билим ва тажрибага эга бўлган уста Юсуфали Мўсаевни олайлик. У Фарғона водийсида 40 га яқин ҳаммом қурган бўлса, уларнинг барча лойиҳа ва чизмаларини ўзи чизган⁵⁵.

Марғилоннинг меъморлари шаҳарни ташқи душмандан мудофаа қилувчи шаҳар девори ва дарвозахоналарини таъмирлашда халқнинг асосий ишонган усталари саналган. Нақл қилишларича, бундан тўрт аср муқаддам Марғилонни ўраб турувчи пахсадан ишланган деворларининг баландлиги 12 м, эни эса 3 метрдан иборат бўлган⁵⁶. Гарчанд ўрта асрлар манбаларида Марғилоннинг мудофаа деворларида ҳақида сўз юритилмаса-да, бироқ, шаҳарнинг қамал қилиниши тўғрисидаги маълумотлар бу масалада фикримизга ойдинлик киритиши мумкин. Жумладан Шайбонийлар ҳукмдори Абдуллахон II (1533-1598)нинг Жуйбор хожаларига юборган мактубларининг бирида Марғилон шаҳрининг қамали хусусида ҳам сўз боради:

“Зомин ёнига келиб тушганимиздан кейин ёғий Бикойбий билан Дўсимбий қушчини Марғилонда қамал остига олганлиги ҳақида хабар олинди. Шу сабабдан ёнимизда турган барча амир ва мулозимларга илғор сифатида ҳаракат қилишга ижозат берилди. Ёғий бундан хабар топиб, қамални бўшатди ва юзини Қошғар сари қаратди”⁵⁷.

Агар биз ушбу маълумотга эътибор бергудек бўлсак, демак, душман Марғилоннинг мудофаа деворлари мустаҳкам бўлганлиги боис ҳам, уни қамал қилишдан ўзга чораси қолмаган. Шундай экан, шаҳарнинг баланд деворлари ҳақидаги ривоятлар замирида ҳақиқат мавжуд. Фақатгина биз кўрган кўзимизга ишонганимиз туфайли йўқолиб кетган шаҳар деворларига фақат ривоят сифатида ёндашиб келмоқдамиз. Яна бир қизиқ маълумот. Ҳофиз Таниш ал-Бухорийнинг “Абдуллонома” асарида келтирган маълумотларига

⁵⁴ Зоҳидов П. Ш. Меъмор олами.- Т.: “Қомуслар бош таҳририяти”, 1996. 224-б.

⁵⁵ Ўша асар. 151-б.

⁵⁶ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы...С.157.

⁵⁷ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. -Т.: “Ўқитувчи”, 1994. – Б.230.

кўра, Марғилон қалъасининг деворлари тез-тез бўлиб тургувчи хужумлардан жиддий шикаст топган эди. Шу сабабдан Абдуллахон II 1583 йили Марғилон қалъасини таъмирлашга фармон беради:

“Фаридуннишон, Искандар ва Сулаймонойин хоқон Ардахшон дарасидан чиқиб, манзилига тушди. У манзилда олдиндан киши келиб хабар бердики, Мўмин султон биродари Маҳдий султон, Марғинон, Андижон ва тобе ерларнинг сипоҳларидан кўп жамият тўплаб, эҳтимом камарини белга боғлаган ҳолда Марғинон теварагида ўлтирибдилар. Дўстимбий ва Бегибийлар қалъа ичида истехкомланиб, мудофаага тайёрланиб, жанг нағмасини чалар эдилар. Охири онҳазратнинг олдиндан юборган илғорини эшитиб, Марғинондан Андижон томонга қочдилар.

Бу воқеани шарҳи шу: Мўмин султон Дарвишхон болаларини олиб, биродарлари билан биргаликда, Ўратепадан Андижонга жўнади. Дилини фитнага қўйиб тинчликдан кечди. Онҳазрат Ўратепа вилоятини Хўжад билан қўшиб Тошкент ва Туркистонга қўшиб қутли нишон Дўстим султоннинг биродарига топшириб, ҳукм қилди: “Миёнколда бундан ортиқ турмай, жамий фарзандлари билан Ўратепага бориб, у ўлкадан хабардор бўлсин”. Шунинг учун, султон фармонига амал қилиб, Ўратепага борди ва у жойда қарор топди. Ўша ерда мана буларни эшитди: Маҳдий султон Исфара ва Марғинонни ўз кишиларига берган эди. Улар қўрқиб ўз бошларини олиб қочиш йўлини тутдилар. Шунинг учун амр қилди: “Онҳазрат фармони билан Ўратепага борган Бегибий ва Дўстимбий қушчилар Марғинон томонга бориб ўзларини у жойга еткизсинлар ва агар қўлдан келса, Марғинон қалъасини маҳкам қилсинлар”. Жаноб амир султон фармонига мувофиқ, Марғинон томонга йўналдилар. Қалъани душманлардан холи топиб, унинг ичига кириб, уни тузатишга киришдилар. Маҳдий султон эса уларнинг аҳволидан огоҳ бўлиб, амирлар билан қайтиб келди ва жасорат йўлини тутиб, хорлик тупроғини давлат пешносига сочиб амирларни қамал қилди”⁵⁸.

Вақтлар ўтиши билан бу деворлар нураб борган. Шу сабабдан XIX асрнинг бошларига келиб Марғилон деворлари ҳақида маълумотлар ҳам турлича эканлигининг гувоҳи бўламиз. Масалан,

⁵⁸ Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдуллонома. Иккинчи китоб. - Т.: “Шарқ”, 2000. 124-б.

Муртазо Файзуддин Марғилон деворсиз шаҳар эканлигини тилга олса, Мир Иззатулло Марғилон шаҳрининг мудофаа деворлари яроқсиз ҳолатга келиб қолганлигини таъкидлаб ўтади.

Шаҳар деворининг бундай яроқсиз ҳолатга келиб қолиши Марғилон аҳлини шубҳасиз, ташвишга солиб қўйганлиги боис Шералихон (1842-1845)нинг хонлиги даврида кенг кўламда таъмирлаш ишлари олиб борилган. Натижада шаҳар девори шу қадар чўзилиб кетган эканки, гўё-ки, ҳар бир дарвозагача бўлган масофа 8 чақиримни ташкил қилган экан⁵⁹. Бу ҳақда XIX асрнинг биринчи чораги XX аср бошларида Туркистонда яшаб ижод этган Муҳаммад Умар қори Умидий Марғилоний⁶⁰ ўзининг “Мактубчаи хон” асарида қуйидаги таърифни келтиради:

Бек ўғли Каттабек ҳам Шералихон,
Туғулғон Ҳожибекдин бу уч ўғлон.
Худо нусрат бериб хон Шералиға,
Бобо мулкани берди бул валиға.
Ки бир минг икки юз саккиз сол⁶¹,
Эди тарих тегди тожи иқбол.
Икки йил олти ой адл ила давлат,
Ғарибпарвар бўлуб кўргузди шафқат.
Хўқанд шаҳрина кўрғон қилди пайдо,
Солиб ҳам Марғинонга қалъа аммо,
Уч ойга қўймайин бутказди они⁶².

⁵⁹Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы...С.157.

⁶⁰ Маълумотларга кўра Муҳаммад Умар Умидий 1835-1836 йиллар Марғилонда туғилиб, 1915-1916 йиллари вафот этган. Умидийнинг ижоди XIX асрнинг II ярмида Фарғонадан бошланиб, Шарқий Туркистонда давом эттирилган, ўзбек уйғур халқларига мансуб намоянда бўлиб, ундан адабий мерос сифатида “Бадавлатнома” (1890), “Девони Умидий” (Бу асари “Маснави Умидий” ва “Равшан қиёс ва Зебохусн” деб ҳам аталган бўлиб, 1891 й. ёзилган), “Мактубчаи хон” (1884), “Жангнома” (1888), “Качкули қаландарий” тўплами (1892 й.), “Ҳажви Мускал баззо”, “Дукчи эшон”, “Ҳомаи шаҳзабон”, “Ҳажви Обид халифа”, “Шажарот ул – ансоби Сайид Муҳаммад Ҳакимхон хожам”, “Ҳайрат ул-олам”, “Мантиқ ут-тайр” мавзули асарлари, Навоий, Фурқат, Машраб ғазалларига мухаммаслар бўлиб, жамъи 10 минг мисрадан кўп шъерий асарлар қолган. Муҳаммад Умар Умидий замондошлари Муқимий, Завқий, Фурқат, Рожий Марғилоний, Ҳафиз хожилар билан дўстона муносабат, адабий ҳамкорликда бўлган. Улар бир-бирлари билан мактублар ёзишиб, ғазалларига мухаммаслар боғлаганлар.

⁶¹ 1258 ҳижрий – милодий 1842-1843 йил.

⁶² Муҳаммад Умар қори Умидий Марғилоний. Мактубчаи хон / Нашрга таёрлаган тадбилчи: О.Ҳ.Жалилов. Т., 2007. 11-б.

Марғилон шаҳрининг деворлари XX аср бошларига қадар қисман сақланиб қолган. Чунки, рус тадқиқотчиси В. И. Масальскийнинг келтирган маълумотига кўра, XX аср бошларида қачонлардир шаҳарни ўраб турган шаҳар деворининг қолдиқлари баъзи жойларда кўзга ташланиб турган⁶³. Кейинчалик бу девор қолдиқлари ҳам сақланмаганлиги туфайли қадимги деворлари ҳақидаги хотиралар ҳам ўз-ўзидан унутилиб кетган кўринади.

Халқимизда “Шаҳар бедарвоза бўлмайди” деган ажойиб нақл қадимдан сақланиб қолган. Чиндан ҳам қадимда ҳар бир шаҳарнинг ўз дарвозаси мавжуд бўлган. Жумладан, ўрта асрларда Фарғона водийсидаги йирик шаҳарларининг ҳар бирида 3-4 тадан дарвозалари бўлганлиги ҳақида ёзма манбаларда маълумотлар учрайди. Масалан, X асрда яшаб ўтган араб географи ал-Истахрий Ахсикентнинг бешта дарвозаси ҳақида маълумотлар ёзиб қолдирган⁶⁴.

А. К. Писарчик 1938 йили Марғилоннинг қадимги шаҳар дарвозалари ҳақида суриштирув ишларини олиб борган маҳал кекса ёшли марғилонликлардан тўрт аср муқаддам қурилган қўрғон деворлари тўғрисидаги маълумотларни ёзиб олишга муяссар бўлган эди. Қизиғи шундаки, ахборотчилар ўз навбатида шаҳар қўрғони тўғрисида маълумот келтирар эканлар, қадимда Марғилоннинг жанубий, шимолий, ғарбий ва шарқий томонидан кирилувчи тўртта дарвозаси мавжуд бўлганлигини таъкидлаб ўтганлар⁶⁵. Гарчанд Марғилоннинг ўрта асрларга доир шаҳар дарвозалари тўғрисида бундан ортиқ маълумотларга эга бўлмасакда, бироқ, қисман Мирзо Бобурнинг “Бобурнома” асаридаги 1498-1499 йилларда Фарғонада юз берган воқеалар баёнида Марғилон шаҳрининг дарвозалари ҳам тилга олинган:

“Суннат вақти эрдиким, Марғилон қўрғонининг эшигига келдим. Али Дўст тағойи дарвозанинг орқасида туриб, дарвозани очмай, аҳд илтимос қилди. Аҳд ва шарт қилгондин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозимат қилди”⁶⁶. Афсуски, ўрта асрларда Марғилон шаҳрида неча дарвоза ва улар қандай ном билан

⁶³ Масальский В. И. Туркестанский край. СПб., 1913. С. 705.

⁶⁴ Китаб масалик ал-мамалик ал-Истахри // Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I. М.: Наука, 1973. С. 30.

⁶⁵ Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938... 17-б.

⁶⁶ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасанов.Т.: Шарқ, 2002. 68-б.

аталганлиги номаълум. Биз, асосан, кейинги XIX асрда унинг 12 та дарвозаси мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотларга эгадирмиз⁶⁷.

Қизиги шундаки, Марғилон шаҳри дарвозалари ва уларнинг номланиши тўғрисидаги маълумотлар ҳам турличадир. Биз бу ўринда А. К. Писарчик ва В. Д. Жуковлар келтирган маълумотларни қиёслаб кўрсатишимиз мумкин. Ваҳоланки, иккала олимлар ҳам Марғилон дарвозалари тўғрисидаги аҳоли орасидаги хотираларини бир вақтда яъни 1938-1939 йилда ёзиб олган эдилар.

А. К. Писарчик келтирган маълумотларга кўра, Марғилон дарвозалари қуйидагича аталган:

1) Маъоз ибн Жабал; 2) Нодирмат; 3) Тошлоқ; 4) Хотин ариқ; 5) Баҳрин; 6) Гулчаман; 7) Машад; 8) Эшон дарвоза; 9) Олтиариқ дарвоза; 10) Сармозор; 11) Суқтепа; 12) Чимён⁶⁸.

В. Д. Жуков келтирган маълумотларга кўра, Марғилон дарвозалари қуйидагича аталган:

1) Ёрмозор; 2) Ёйилма; 3) Янгиқўрғон; 4) Тошлоқ; 5) Нодирмат; 6) Шаҳрихон; 7) Ёзёвон; 8) Шомирза; 9) Болтакўл; 10) Қўқон; 11) Машат; 12) Сурхтепа⁶⁹.

XIX асрда яшаб ўтган Жунайид Мулло Аваз Муҳаммад Хўқандийнинг “Тарихи жаҳоннамои” асарида келтирган маълумотларига кўра, юқорида тилган олинган дарвозалар номидан бошқа яна Марғилон шаҳрининг Садкак дарвоза ва Киргил дарвоза сингари дарвозалари ҳам мавжуд бўлган. Киргил дарвозаси билан боғлиқ воқеалар шунингдек Азиз ибн Ризо Марғинонийнинг “Таснифи Ғариб” асарида ҳам тилга олинади⁷⁰. Мулло Аваз Муҳаммад Хўқандий 1862 йили қипчоқларнинг Марғилон шаҳрини қамал қилиши чоғида ушбу икки дарвоза яқинида бўлиб ўтган воқеалар ҳикоя қилинган⁷¹.

Марғилон шаҳрида сақланиб қолган меъморий обидалар XVIII асрдан XX аср бошларига қадар бунёд этилган масжид ва мадрасаларнинг биноларидир. Фарғона вилоятининг 1898 йилда

⁶⁷ Абдулахатов Н, Эшонбобоев Ў. Марғилон ҳақида сўз. - Ф.: “Фарғона”, 2006. 12-б.

⁶⁸ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы... С.157.

⁶⁹ Жуков В. Д. Отчет о работе второго отряда археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала// Труды института истории и археологии. Том IV. Т.: Издательство Академии Наук. 1951. С. 73.

⁷⁰ Бу ҳақда қаранг: BEISEMBIEV T.K. ANNOTATED INDICES TO THE KOKAND CHRONICLES. RESEARCH INSTITUTE FOR LANGUAGES AND CULTURES OF ASIA AND AFRICAN ILCAA. TOKYO. 2008. P. 672.

⁷¹ Набиев Р. Н. Истории Кокандского ханства.- Т.: “Фан”, 1973. С.354.

келтирилган статистик маълумотларига кўра, Марғилонда 57 та мадраса, 21 та қорихона, 433 та мактаб мавжуд бўлиб, уларда жами 8136 нафар талаба илм олган⁷².

Ушбу мактаб ва мадрасаларнинг ҳар бири ўз даврининг нодир меъморий обидалари сифатида машҳур бўлган⁷³. Жумладан, Гўри Аввал, Исмоил Махсум мадрасаси, Холмуҳаммад Додхоҳ мадрасаси, Шарифбой мадрасаси, Чуқур мадраса, Хожа Порсо, Ёр Оталиқ мадрасаси, Кўкмозор мадрасаси, Хонақоҳ мадрасаси, Оқ мадраса, Саид Аҳмадхўжа мадрасаси, Мадрасаи Қози Калон, Ички мадраса, Подшоҳ Искандар мадрасаси ва Пур Сиддиқ мадрасаларини келтириш мумкин.

XX асрнинг бошларида Марғилон шаҳрида 54 та масжид мавжуд бўлган⁷⁴. Мазкур масжидлар ҳам ўша даврдаги Фарғона меъморилик мактабининг ўзига хос анъанавий услублари асосида бунёд этилган. Масалан, Чақар масжидини олайлик. Унча катта бўлмаган Чақар масжиди эски ҳаробага айланган масжид ўрнида қурилган бўлиб, бинонинг фақат айвон қисми сақланиб қолган. Ўз вақтида бу қисм шарқ томонга қараган, уч томони ёпиқ, тўсинли ва устунли айвоннинг бир қисми бўлган.

Марғилондаги мазкур меъморий обидалар ичида муқаддас зиёратгоҳлар билан боғлиқ ёдгорликлар алоҳида ўрин тутди. Чунончи, Марғилондаги мавжуд масжид ва мадрасаларнинг асосий қисми айнан муқаддас мазорлар туфайли бунёд этилган. Шу сабабдан, Марғилон муқаддас зиёратгоҳларини ўрганиш бир вақтнинг ўзида меъморий обидалар тарихини тадқиқ этишда яқиндан ёрдам беради⁷⁵.

Маълумотларга кўра, шаҳарнинг ҳар бир дарвозаси махсус соқчилар томонидан доимо қўриқлаб турилган. Кейинчалик XIX асрнинг охирига келиб, ушбу масъулиятли вазифа маҳаллий миршаблар зиммасига юклатилган.

МАШАД ДАҲАСИ МАҲАЛЛАРИ

⁷² Обзор Ферганский области на 1898 год. Новый Маргелан. 1894. С. 114.

⁷³ Сергеев Б. С. Материалы изучению истории Кокандского ханства. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейининг илмий архиви. № 158. 122-б.

⁷⁴ Бушков В. И. Сельские мечети Среднеазиатского междуречья // Среднеазиатский этнографический сборник. М.: Наука, 2001. С.119.

⁷⁵ Абдулахатов Н, Эшонбобоев Ў. Марғилон ҳақида сўз... 14-б.

Юртимизда маҳаллалар тарихи қадим замонларга бориб тақалади. Тарихий манбаларда қайд этилишича, жез даврининг ёдгорлиги бўлган Сополлитепада 8 та оила яшаган. Кейинчалик, уларнинг сафига патриархал тизим асосида 100 дан ортиқ оилалар келиб қўшилган. Катта оилалар жамоасини оқсоқоллар бошқарган, улар эса ўз навбатида оқсоқоллар кенгашига бирлашган. Жумладан милоддан аввалги III асрдан милоднинг V асрининг бошларигача Фарғона (Паркана) давлатида ҳам оқсоқоллар кенгаши муҳим вазифаларни ҳал этган. Кенгаш асосан, сулҳ тузиш, вазирлар таркиби ва солиқларни тайинлаш, уруш эълон қилиш, жамоа ишларига сафарбар этиш каби масалалар билан шуғулланган⁷⁶. Демак, маҳалла қадимда маҳаллий ҳокимиятнинг ўзига хос шакли, кўриниши тарзида фаолият кўрсатган. Ҳар биримизнинг туб ватанимиз маҳалладир. “Маҳалла” атамасига ҳазрати Алишер Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонида гўзал таърифни келтирганлар:

Топғали таъйини маҳаллот баҳр,
Аҳли маҳаллот ойириб шаҳр-шаҳр.

Шаҳрлар отини маҳаллот этиб,
Бўлди чу юз шаҳр Ҳири от эти⁷⁷.

Байтдан англашиладики, келиб чиқиши жиҳатидан маҳалла шаҳр, яъни шаҳарча нуфузига эга, Ҳирот шаҳри эса юзта шаҳар - маҳалладан иборат бўлган экан. “Маҳалла” атамаси арабча “Маҳаллун” – “ўрин, жой” сўзидан олинган Бу ҳақда ўзбек тилининг изоҳли луғатидақуйидагича изоҳ берилган:

Маҳалла (араб. жой, ўрин, макон).

1. Шаҳарнинг маълум бир ҳудудини ўз ичига олган ва аҳолиси бир жамоатга бирлашган, ўзини-ўзи бошқаришга асосланган ижтимоий-ҳудудий бўлаги.

2. Айни бир ҳудудда яшовчилар, маҳалла аъзолари.

3. Маҳалла кенгаши ва у ўрнашган бино, маҳалла гузари⁷⁸.

⁷⁶Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 5–жилд. –Т.:“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. 548-б.

⁷⁷ Алишер Навоий Хамса. Тўла асарлар тўплами 10 жилдлик. 6 жилд. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2011.271-б

Ўлкамизга араб тили кириб келмасдан олдин ҳам маҳаллалар мавжуд бўлган. Бу ҳақда Я.Дадабоев шундай ёзади: “Бу маъмурий бирлик қадимги сўғд ва фарғоний тилларида “кўй” деб номланган. Кўйнинг, яъни маҳалланинг бир қисмини “кўй” атамасига “ча” кичрайтириш кўшимчасини қўшиб, “кўйча”, яъни, кичкина кўй деб атаганлар. “Кўйча” шакли талаффузда “кўча” шаклига келиб қолган. Араб тили кириб келгандан сўнг “маҳалла” атамаси “кўй” атамасини муомаладан сиқиб чиқарган. Бироқ, бу атама одамлар хотирасида сақланиб қолган. “Кўча-кўйда”, “Маҳалла кўй”, “Маҳалла кўйчилик” каби иборалар ҳали-ҳали халқ оғзида янграб туради. “Кўча” атамаси эса сақланиб қолди.

Маҳалла - бир неча кўчани бирлаштирувчи маъмурий-ижтимоий бирликдир. Кўчалар кесишган ёки туташган жойларда маҳалла маркази - гузар жойлашган. “Гузар” сўзининг луғавий маъноси ўтиш жойи, чорраҳа тарзидадир. Ҳар бир гузарда аҳоли учун энг зарур бўлган маданий-маиший ҳамда савдо муассасалари: масжид, мактаб, бозорча, новвойхона, қассоблик, баққолик дўконлари, сартарошхона, айрим йирик гузарларда чойхона, меҳмонхона, китобхона, ҳаммом, мадраса, баъзан карвонсарой бор эди. Маҳалла оқсоқоли маҳкамаси ҳам гузардан жой олган. Маҳалла аҳлининг кўп ҳолда шаҳар марказига ва бозорга тушишига эҳтиёж бўлмаган. Кундалик ҳарид, майда юмушлар, маъмурият билан боғлиқ ишларнинг деярли барчаси маҳалланинг ўзида ҳал бўлган. Ўтмишда маҳаллалар ҳозирги маҳаллалар (фуқаролар йиғини) дан майдони жиҳатидан чоғроқ булган”⁷⁹.

Ўзбекистонда мустақилликнинг илк даврларидан бошлаб, маҳалла институтига катта аҳамият берилди. Президентимиз томонидан 1992 йил 2 сентябрда республика “Маҳалла” жамғармасини этиш тўғрисида” Фармон ва 1993 сентябрь ойида “Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида” қонун қабул қилинди. Маҳалла ўз аҳлининг маънавий, руҳий дунёси, мафкуравий онги ва тафаккури, инсонларнинг ўзаро алоқалари, оилавий муносабатларини шакллантирувчи, кўни-кўшничилик, қуда-андачилик каби муаммо ва масалаларни ҳал этувчи нодавлат

⁷⁸ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Иккинчи жилд. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006. 572-б.

⁷⁹ Дадабев М. Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номланиш тарихи. – Ф.: “Фарғона”, 2007. 3-б.

ташкилотдир. У жамият ҳаётида тинчлик ва осойишталикни, ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликни сақлашда меҳр-оқибатлилик, шафқат ва мурувват каби усуллар билан ҳар қандай мавжуд муаммоларнинг ечимини топа оладиган ижтимоий ҳодисадир.

Юртбошимиз Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида таъкидланганидек, “Ўзаро меҳр-оқибат, аҳиллик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтожлар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-томоша, маъракаларни кўпчилик билан ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш каби халқимизга хос урф-одат ва анъаналар авваламбор маҳалла муҳиtida шаклланган ва ривожланган. Халқимизга хос ўзини ўзи бошқарув тизимининг бу ноёб усули қадимдан одамларнинг нафақат тилида, дилида, бутун ҳаётида чуқур жой олгани бежиз эмас. Биз “Маҳалла — ҳам, ота ҳам она” деган ҳикматли нақлни шу ҳаётий ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қиламиз. Мустақиллик йилларида маҳалла ҳаёти билан боғлиқ кўплаб қадриятлар, удум ва анъаналаримиз қайта тикланиб, замон талаблари асосида бойиб бормоқда. Шу билан бирга, маҳалланинг ҳуқуқ ва ваколатлари кенгайтирилмоқда, улар бутун ўзини ўзи бошқариш идораси, ҳақиқий демократия дарсхонаси сифатида кенг кўламли фаолият олиб бормоқда. Давлатчилигимиз тарихида биринчи марта “маҳалла” тушунчаси Конституциямизга киритилиб, унинг жамият бошқарувидаги ўрни ва мақоми қатъий белгилаб қўйилди. Маҳалла бошқарувида бундай катта эътибор бутун мамлакатимизда олиб борилаётган сиёсатнинг халқчиллигидан далолат беради. Айни пайтда юртимизда амалга оширилаётган “Кучли давлатдан — кучли жамият сари” деган тамойилнинг амалий ифодаси бўлиб, маънавий ҳаётимизни янада мустаҳкамлаш, ёш авлодимизнинг онгу тафаккурини замонавий асосда шакллантириш борасида муҳим аҳамият касб этмоқда”⁸⁰.

Бухоро, Самарқанд, Тошкент сингари шаҳарлар ва улардаги маҳаллалар тўғрисида тадқиқотчилар Н.Г.Маллицкий, О.Сухарева, О.Д.Чехович, М.Е.Массон Р. Мукминова В.А. Шишкин сингари олимларнинг асарларида ўз ифодасини топган бўлсада⁸¹, афсуски

⁸⁰ И.Каримов. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Т.: “Маънавият”, 2008. 58-60-б.

⁸¹ Бу ҳақда қаранг: Маллицкий Н.Г. Тошкент маҳалла ва мавзелари. — Т.: 1996; Шишкин В.А. О названиях Ташкентских махалях // Бюллетень Ташкентского Новогородского исполкома. 1925. — №4. — С. 12-30; ЎЗР МДА. И-36 жамғарма, 1-рўйхат, 478-иш. 27-варақ; Пулатов Х.Ш. Архитектурно-планировочная структура старого Ташкента (конец XIX - начало XX века): Автореф. Дис. ... канд. архитектуры. — Т., 1994. —

Фарғона водийсидаги йирик шаҳарлар жумладан бўлган Марғилон маҳаллари тарихи шу вақтга қадар тадқиқот сифатида ўрганилмай келинган. Натижада ҳунармандчиликнинг маркази бўлган, бой фольклор ҳамда меъмориал ёдгорликларни ўзида жамлай олган Марғилон маҳалларининг қадимги тарихи эътиборда четда қолмоқда.

XIX аср ва XX аср бошларидаги Марғилон маҳаллари тарихига доир маълумотлар қўлёзмалар, вақф ва васиқа ҳужжатлари, маҳаллий ва хорижий тарихчиларнинг асарларида мавжуд бўлиб, улар кенг ўрганилмаган.

Биз Марғилон маҳалларини айнан тўртта қадимги даҳага⁸² бўлган ҳолда ўрганишда киришдик. Бинобарин, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Қўқон шаҳри ҳам Сармозор, Хўжанд, Қатағон, Марғилон сингари даҳаларга бўлинган эди. Бундай ҳолат юртимизнинг бошқа шаҳарларида ҳам мавжуд бўлган. Масалан, тарихчи олим Ўктам Султоновнинг Муҳаммад Солиххўжанинг маълумотларига асосланиб Тошкент шаҳарлари ҳам тўртта йирик даҳага бўлиниб, мазкур тўрт даҳа ёки рукн номи дастлаб Тошкентда яшаб ўтган Абу Бакр Қафқол Шоший (904–976), шайх Зайниддин (XIII аср), шайх Хованд Тахур (ваф. 1359 й.), Занги ота (ваф. 1258 й.) номлари билан аталганлигини таъкидлаб ўтади⁸³. Кейинчалик улар Себзор, Кўкча, Шайхонтахур ва Бешёғоч деб юритила бошланган.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида худди Қўқон ва Тошкентда бўлган каби Марғилон Қаландархона, Сафилтўда, Тошмозор, Машад сингари даҳалардан ташкил топган. Ушбу даҳаларнинг таркибида 200 дан ортиқ маҳаллалар мавжуд бўлган⁸⁴. Мазкур маъмурий ҳудудлар тўртта волост бошқарувчиси ва тўртта маҳаллий қозилар томонидан идора этилган. Шаҳар

С. 10. Сухарева О. Квартальная община позднее феодального города Бухари. Москва, 1976; Массон М.Е. Прошлое Ташкента // Известия АН УзССР. Ташкент, 1954. №3. С. 105-131; Чехович О.Д. Городское самоуправление в Ташкенте XVIII в. // История и культура народов Средней Азии. – М.: “Наука”, 1976. С. 149-160; Мукминова Р., Филанович М. Ташкент на перекрёстке истории. – Т.: “Фан”, 2001.

⁸² Ўзбек тилининг изоҳли луғатида Даҳа сўзига қуйидагича изоҳ берилган: “Даҳа Ўрта Осиё хонликларида қишлоқ жойларида бир неча қишлоқлардан, йирик шаҳарларда эса бир қанча маҳалла, мавзедан иборат бўлган маъмурий-худудий бирлик”.

⁸³ Бу ҳақда қаранг: Султонов Ў.А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг “Тарихи Жадидаи Тошканд” асари. –Т.: “Ўзбекистон”, 2007.

⁸⁴ Губаева С. С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. - Т.: “Фан”, 1983. С.23.

осойишталигини таъминлашни 361 нафар элликбошиларга топширилган эди⁸⁵.

Ушбу биринчи китобда Марғилоннинг қадимий Машад даҳаси ва ундаги маҳаллалар хусусида сўз юритамиз.

Марғилон шаҳрининг кўҳна маҳаллаларидан бири Машад ҳисобланади. Ушбу маҳалланинг номини келиб чиқиши хусусида академик А.Муҳаммаджонов шундай фикр билдиради:

“Машад маҳалласининг номи унинг қадимги асл ифодаси экани аниқланди. Бу урбоним икки бўғинли атама бўлиб, “машад” шаклида қайд этилган. Авлодлар талаффузида атаманинг биринчи бўғини “ма” бирикмасидан “с” ҳарфи туширилиб, иккинчи бўғини эса “кат” ўрнига “шад” деб талаффуз этилган. Аслида мазкур атама “Маскат” шаклида юритилиб, унинг биринчи бўғинидаги «масс» ибораси суғдий тилда “ката”, иккинчи бўғини “кат” эса, қишлоқ маъносини англатган. Шунингдек, Наманган вилояти Чуст туманида жойлашган Машат қишлоғи, Самарқанддаги Сиёб анҳорининг ирмоғи Оби Машҳад гидроними ҳамда Эроннинг Машҳад шаҳрининг номи ҳам айнан “Маскат” атамаси асосида шаклланган⁸⁶. Демак, ҳозирги Марғилон шаҳри ўрнида илк бор ката, яъни улкан қишлоқ қад кўтариб, у Маскат номи билан аталган. Бу атама “Катта қишлоқ” шаҳар қиёфасида шаклланганда ҳам ўз архаик номини эъзозлаб сақлаб қолган. Маънавиятимиз учун бу ғоят муҳим қадрият”⁸⁷.

Дарҳақиқат археологлар тадқиқотлар чоғида Машад ҳудудида икки минг йиллик тарихдан ҳикоя қилувчи осори атиқаларга дуч келдилар ва мазкур топилмалар академик А.Муҳаммаджоновнинг Машад тўғрисидаги фикрини тўла тасдиқлайди. Шу ўринда қадимшунос олим А.Анорбоевнинг келтирган маълумотларига эътибор берайлик:

“Марғилон шаҳрининг Машгад маҳалласида 20 гектардан зиёд майдонни эгаллаган шаҳар пайдо бўлади. Шаҳарнинг арки-аълоси ва мудофаа деворлари вақтлар ўтиши билан сўнги ўрта асрларда бутунлай бузилиб кетган. Лекин, Машгад қабристонидagi тепаликни биз арк жойлашган жой, деб қабул қилдик. Сабаб, бу ер хали ҳам

⁸⁵ Ханкельдыев Ю. Маргилан. - Т.: “Узбекистан”. 1968. С. 11.

⁸⁶ Қораев С. Географик номлар маъноси. Тошкент, 1978. 77-б. Яна қаранг: Абу Тоҳирхожа. Смария. 1997. 21-б.

⁸⁷ Муҳаммаджонов А. Марғилон-Марғинон номини маъноси ҳақида... 41-б.

атрофга нисбатан баландроқ ҳамда қабр ковланганда пахса ва хом гишт бўлаклари кўп учраб туради. Тадқиқотлар давомида 2000 йил аввал пайдо бўлган Марғилон шаҳрининг майдони ва унинг тарихий топографиясини аниқлаш учун ҳозирги Марғилон ҳудудида 50 га яқин жойда қазилмалар ва кузатувлар олиб борилди. Натижада, Марғилоннинг узоқ ўтмиш тарихи ва унинг динамик ривожланишини тиклашга эришилди. Қазилмалардан 13 таси 2000 йил олдин пайдо бўлган Марғилоннинг майдонини ва унинг жойланишини аниқлаш учун муҳим материаллар берди”⁸⁸.

Айтиш жоизки, машад атамасини топомонист олим Суюн Қораев “ Шевада Машат (башат) – “кичик булоқ”, деган маънони ҳам англатишини таъкидлаб ўтади⁸⁹.

Маҳаллий аҳоли Машад номини бу ерда қадимда юз берган жанглarda ҳалок бўлган жангчиларга нисбатан берадилар. Дарҳақиқат ислом дунёсида қадимдан “Машҳад” сўзи шаҳидлар кўмилган ер, азиз инсонлар – Муҳаммад (с.а.в)нинг қариндош уруғлари ва саҳобалари, йирик диний арбоблар, авлиёлар мазорини англатиб келган. Бошқа номлари – қубба, мақом, мазор, имомзода. Одатда машҳад – зиёрат қилинадиган жой, бир авлиё учун баъзан бир неча жойдаги қабр кўрсатилади. Машҳад истилоҳи муқаддас қабрлар жойлашган шаҳарлар номларида ҳам қўлланилади, масалан, Машҳад Али (Нажаф), Машҳад ал-Хусайн (Карболо), ёхуд шаҳар номига айланади – Эрондаги Машҳад (Машҳад ар-Ризо)⁹⁰. Ўрта асрларда Машҳад сўзи айнан зиёратгоҳ тушунчасини англатиб келган.

Марказий Осиё ҳудудларидаги Машҳад ёхуд Машад номи билан боғлиқ муқаддас жойлар хусусида ўрта аср ёзма манбаларида ҳам маълумотлар мавжуд бўлиб, Машад билан аталувчи жой номлари юртимизда кўплаб учрайди. Масалан, Тошкент вилоятининг Оҳангарон туманида Машад бува номи билан аталувчи қадимги тепалик жойлашган⁹¹. Наманган вилоятининг Чуст ва Уйчи туманларида ҳам Машад деб аталувчи зиёратгоҳлар бўлган. Шунингдек, қўшни Тожикистоннинг Шаҳритуз туманидаги

⁸⁸ Анорбоев А.А. Марғилоннинг узоқ ўтмиш маданиятини излаб...20-б.

⁸⁹ Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005.97-б.

⁹⁰ Ислom энциклопедия... – Б.155.

⁹¹ Буряков Ю.Ф. Касымов М.Р, Ростовцев О.М, Археологические памятники Ташкентской области. - Т.: “Фан”, 1973. С.83.

Хожа Машад мазорини олайлик⁹².

Масалан Машадаги “Етти оға-ини” (халқ тилида “оғайни”) ботирлар мазорини олайлик. Нақл қилишларича, Машад маҳалласининг етти жойида етти оғайни ботирларнинг қабрлари бўлган⁹³. Ҳозирга келиб улардан учтаси сақланиб қолмаган. Ахборотчи Йўлбарсхон Ҳожиматовнинг келтирган маълумотларига кўра, етти оғайнининг барчасининг қабрларини зиёрат қилиш фарз бўлиб, кимнинг бошига қандай мусибат тушмасин шу азизларнинг қабрларини зиёрат қилса, мушкиллари осон бўлар эмиш. Афсуски, уларнинг ким эканлиги ва қайси даврларда яшаб ўтганлиги номаълум бўлиб қолмоқда.

Шуниси қизиқки, уларни етти ботир деб аташларининг замирида қадимда етти баҳодир жангчиларни улуғлаш тушунчаси ётса керак. Қолаверса маҳалланинг Машад деб аталаши ҳам шу етти оғайни зиёратгоҳи билан боғлиқ бўлиши мумкин. А. К. Писарчикнинг таъкидлашича, Машад маҳалласидаги Машад номли мазор Марғилон шаҳридаги энг кўхна зиёратгоҳ ҳисобланган⁹⁴.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, тарих саҳифаларида Марғилон бир неча бор қонли урушларни бошидан кечирган. Албатта, қирғин-барот урушлардан шаҳарни аввайлаб-асраш осонликча бўлмаган. Ташқи душманларнинг тажовузларига мардонавор туриш учун Марғилон халқи асрлар мобайнида ўзининг жанг қилиш ҳарбий санъатига эга бўлган кўринади. Зеро, Заҳириддин Муҳаммад Бобур “Жангарилиқ расми Мовароуннаҳрда шойиъдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангарилар аксар Марғинонийдур”⁹⁵, дейиш билан марғилонликларнинг жанг қилиш бобида машҳур эканликларини бежиз таъкидлаб ўтмаган эди.

Баъзи бир маълумотларга кўра, Чингизхоннинг ишонган машҳур саркардаси Жабба нўён Фарғона водийсига қилган ҳужуми вақтида Марғилонда қаттиқ қаршиликка дуч келган.⁹⁶

⁹² Немцева Н. Б. Многофункциональный мемориально-культурный комплекс Ходжа Машад на юге Таджикистана // Ўзбекистонда ижтимоий Фанлар. 1995. № 5-6-7-8.

⁹³ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Машад маҳалласи.

⁹⁴ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы. С.155.

⁹⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома... 35-б

⁹⁶ Бартольд В. В. Сочинения. Том V.- М.: Наука, 1968. С.241.

Ҳозирги кунда Машад маҳалла фуқаролар йиғини Зарафшон, Имом Заҳириддин, Тўғали, Шухрат, Саодат, Кўкбулоқ, Туркистон, Орол бўйи, Улуғбек С. Айний номи билан аталувчи ўнта кўчадан таркиб топган. 2011 йилдаги маълумотга кўра, Машад маҳалласида 950 та оила мавжуд бўлиб унда 4355 нафар аҳоли истиқомат қилади.

Машад маҳалласининг ижтимоий-маданий ҳаётига назар ташлайдиган бўлсак, бу ерда 3 та сартарошхона, 1 та чилангарчилик устахонаси, 6 та савдо шаҳобчалари, 3 та қассобхона, 2 та автомобилларни таъмирлаш устахонаси, 1 та музлатгичларни таъмирлаш устахонаси, 1 та компьютер хизмати, 2 та чойхона фаолият кўрсатмоқда.

Таниқли хунарманд Расулжон Мирзааҳмедов XX аср бошларида фаолият кўрсатган Читгарлик устахоналари асосан Машад ва Узун ҳовуз маҳаллаларида жойлашганлигини баён этар экан машадлик читгарларнинг кейинги фаолияти хусусида жумладан шундай ёзади: “Ушбу читгарлар устахоналари собиқ Советлар даврида бошқа хунармандлар сингари жамоа бўлиб артелларга бириктирилган. Читгарлар ва атлас тўқувчиларни бир ерга тўпланган артель номи “Зарбдор” бўлиб, Марғилонни “Подшо Искандар” маҳалласида жойлашган эди дейди Марғилонлик машҳур читгар Солижон ота Ахмадалиев (1930). У аввал отаси Аҳмадали Охунтош ўғли (1888-1966) ва акалари Асқарали (1912-72), Охунжон (1918-85), Ҳомиджон (1923-95) билан кейинчалик 1952 йилдан мустақил ўзи читгарлик маҳсулотлари тайёрлаб келган. “Зарбдор” артелида оталари 1947 йилгача, артел ёпилгунча ишлаган. Сўнгра артеллар бирлаштирилиб машиналаштирилган катта корхоналарга айлантирилгандан сўнг читгарлик устахоналари ёпилгач читгарлар шу корхоналарда тўқимачиликни ўрганишган ёки касбларини ўзгартириб бошқа касб билан шуғуланишган.

Солижон ота 7 ёшидан отасига ёрдамчи бўлгани учун бизга читгарлик ва читгарлар бўйича қимматли маълумотларни берди. Унинг айтишича 1941 йилда урушда кўплаб усталар Читгар Низомиддин (Машад маҳалла), Читгар Мақсуд (Машад маҳалла), Тожали читгар (Эскифуруш маҳалла), Амин читгар (Узун ҳовуз), Абдулло читгар (Подшо Искандар) урушга кетиб қайтиб келмаган. Иккинчи жаҳон уруши йиллари ҳамма урушга яроқли эркаклар фронтга кетиб “Зарбдор” артелда тўрт читгар оила қолган. Тош

бозорлик (Шолдирама маҳалла) Йўлдош читгар (1948 ва ўғиллари Жалолидин (1901-1978), Хусанбой(1908-1982), Хўжа парсолик Боймат читгар (туғилган ва вафот қилган йиллари номалум), “Узун Ховуз” маҳалласида Қўзибоев Комилжон читгар (1912-1986) ва оталари Қўзибой читгар (1871-1952)лар бўлган.

Қўзибоев Одилжон биз билан гаплашиб оталаридан қолган қолиплар, отаси ва бобоси босган гулли читгарлик дастурхонликларни кўрсатди. Йиллар ўтган бўлса ҳам дастурхонлик матолардаги гуллар ва ранглар ўчмаган. Мен қизиқиб нима сабабдан ҳозирда улар читгарлик касбини қилмаётганини сўраганимда Одилжон ака аниқ эслолмаслигини шу 13 ёки 14 ёшида Марғилонни Гўраввал бозорида отасини читгарлик маҳсулотлари сотаётганида давлат тарафидан ушланганини, уйларига одамлар келиб тинтув ўтказишганини, ҳамма нарсани тайёр маҳсулотларни, қолипларни, қозонларни мусодира қилишганини, суд қилиб катта миқдорда штраф солиб, бир йил давомида уйларига келиб текшириб туришганини айтди. Қаттиқ кўрқиб қолган оталари Комилжон читгар шундан кейин ҳеч қачон бу касб билан шуғунланмаган. (Шу ерда айтиб ўтиб кетиш керак Ахмадалиев Солижон ота ҳам 1975-88 йиллар давомида читгарликни тўхтатиб бошқа касб билан шуғунланган. Сабаби ўша йиллари давлат тарафдан қаттиқ таъқиб ва бозорда читгарлик маҳсулотларига талабни пасайиб кетишидир). Комилжон читгарни ўғли Одилжон (1954) ёшлигидан отасидан читгарликни ўрганган. Ленинграддан 1960 йиллар охирида музей ходимлари келиб оталарини маҳсулотлари ва қолипларини сотиб олиб кетишган. 1980 йиллари Ленинградда (Санкт-Петербург) борган Марғилонлик танишлари, Эрмитаж музейида оталарини читгарлик маҳсулоти ва қолипларни сақланётганини, оталарини исмини ёзиб ҳам қўйишганини айтишган. Лекин ўзлари бориб кўришмаганини афсус билан айтишди”⁹⁷.

Машад маҳалласида Улуғ мазор, Имом Заҳириддин мазори, Етти оға-ини, Оқ мазор сингари зиёратгоҳлар мавжуд. Машад маҳалласининг катта қабристонига бўлса, Марғилонда яшаб ўтган улуғ зотлар дафн этилган. Жумладан, Ўзбекистон халқ ҳофизлари

⁹⁷ Мирзаахмедов Р. 1997 йил 25-29 май Самарқандда читгарлик бўйича ўқув машғулот материаллари. Мирзаахмедов Р. Табиий Ранглар Сири. UNESCO 2007.

Жўрахон Султонов, Маъмуржон Узоқов, таниқли кулги устаси Усмон қизиқ Алимбеков дафн этилган.

Маълумотларга кўра, Машад маҳалласида ўтган асрнинг биринчи ярмида Хўжалар (Ҳозирги маҳалла чойхонаси ўрнида) ва Гўдак мазор деб аталувчи қабристонлар мавжуд бўлган⁹⁸.

Машад маҳалласидаги Улуғ ота зиёратгоҳи халқ орасида “Улуғ мазор”, “Қуруқ мазор”, “Чаққа мазор” номи билан машҳур бўлган⁹⁹.

Тадқиқотларимиз давомида шу нарса маълум бўлдики, ушбу зиёратгоҳ дастлаб 1939 йили меъмор О. Зайнутдинов томонидан ўрганилган эди. 1939 йили Катта Фарғона каналининг қазилиши муносабати билан қадимшунос олимлар канал ўтган ҳудудларнинг теварак-атрофидаги кўплаб тарихий ёдгорликларни тадқиқ этишга муяссар бўлган эдилар. Жумладан, О. Зайнутдинов ҳам Машад маҳалласидаги мазкур зиёратгоҳни кўздан кечирар экан қуйидагиларни маълум қилган: “Машадаги мазорга бундан 200 йилча муқаддам домла Саййид Муҳаммад Охун дафн этилган. Шунингдек бу ерга 1000 йил олдин Хожа Ориф Марғинович, ҳамда 200 йил аввал авлиё зот Шерали девона ҳам дафн этилган”¹⁰⁰. Бизнингча, О. Зайнутдиновга кўра минг йил аввал дафн этилган Хожа Ориф Марғинович аслида Имом Абдулазиз Марғинович бўлса керак.

Нақл қилишларича, Улуғ мазорга Имом Абдулазиз ибн Абдураззоқ ибн Наср ибн Жаъфар ибн Сулаймон ибн Суккон ал-Марғинович дафн этилган. Маълумотларга кўра, унинг олти олим ўғли бўлган. Уларнинг ҳаммаси ўз замонасида дарс беришга қодир ва тақводор кишилар бўлиб етишган эдилар. Имом Абдулазиз ўз ўғиллари билан (кўчага)чиқса, одамлар оталарини ҳам қўшиб, “битта онадан (туғилган) етти раҳмат ҳазиналарига йўллари очилганлар чиқишди”, дер эканлар. Имом Абдулазиз имом Абу-л-Ҳасан Замир ибн ал Ҳасан ва бошқалардан дарс тинглаган. Шайх Лакнавий унинг ўғилларидан Абу-л-Ҳасан Захириддин Али ва Шамсуддин Маҳмуд ал-Ўзжандий жуда машҳур

⁹⁸ Дала тадқиқотлари. Марғилон шаҳри, Машад маҳалласида яшовчи Эркинжон Абдувалиевдан (1953 йилда туғилган) ёзиб олинди.

⁹⁹ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Машад маҳалласи.

¹⁰⁰ Зайнутдинов А. Дневники БФК. 1939. Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлиги Маданий мерос объектларини муҳофаза қиш ва улардан фойдаланиш бош бошқармаси архиви. Ф 1487/0 -21.

эканликларини айтади. Шунингдек “Битта ҳовлидан еттита илмга мафтун бўлганлар чиқди” ибораси ҳам унга тегишлидир. Имом Абдулазиз ҳақида унинг ўғиллари ривоят қилганлар. У Самарқандга кетиб, ўша ерда яшайди. Ҳадис илмидан дарс беради. Кексайгач ўз юртига қайтиб, 477 ҳижрий (1084) йили Марғилон шаҳрида 68 ёшда вафот этган¹⁰¹. Демак ушбу маълумотдан кўринадики, Имом Абдулазиз 410 (1016) йилда дунёга келган¹⁰².

Ривоятларга кўра, Имом Абдулазиз Машад маҳалласида таваллуд топгани учун уни шу ерга дафн этишган экан. Шу аснода машҳур алломанинг қabri марғилонликлар учун муқаддас зиёратгоҳга айланган.

Тарихий маълумотларга кўра, Мовароуннаҳрга ҳукмронлик қилган ҳар бир сулола Имом Абдулазиз ал-Марғиноний авлодларига нисбатан ҳам юксак эҳтиром кўзи билан қараб келганлар. Ул зотнинг чевараларидан бири бўлмиш Имом Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд ибн Абдулазиз ал-Марғиноний тарихда Имом Қозихон номи билан доврўф қозонган. Имом Қозихон кўп йиллар давомида Бухорода қози бўлиб турган ва бу ерда бир неча китоблар ёзган. Унинг қabri Бухоро шаҳрининг Калабод гузарига жойлашган. Ҳозиргача бухороликлар орасида Имом Қозихон тўғрисида қуйидаги ривоят сақланиб қолган¹⁰³.

Нақд қилишларича, Чингизхон авлодидан бўлмиш Хулағухон Бухорога бостириб кирмоқчи бўлган. У шаҳарга киришдан олдин халқни тўплаб: “Олдин бир савол бераман, тўғри жавоб берсангизлар яхши, аммо нотўғри жавоб берсангизлар Бухоронинг кулини кўкка совраман. Саволим шундай? Мени сизларнинг юртингизга ким етаклади? Нима сабабдан мен бу юрга келдим”.

Хулағухоннинг бу жумбоқли саволига ҳеч ким жавоб беришга журъат қила олмаган. Охир оқибатда муҳлат тугаб Бухоро халқининг қирғин-барот қилиш учун Хулағухон қонли қиличини яланғочлаган бир дамда мўғул хонининг ҳузурига жавоб бериш учун ўспирин ёшдаги Имом Қозихон бир туя ва эчкини етаклаб кириб келибди. Имом Қозихонни бу тарзда кириб келганидан

¹⁰¹ Нажмуддин ан Насафий. Самарқандия... 111-б.

¹⁰² Исломов З. “Китобу-л-ансоб”даги марғилонлик олимлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари. №4. 2005. 176-б.

¹⁰³ Бу ҳақда қаранг: Раҳматова С., Қурбонов Ҳ. Бухоро гузарлари тарихидан лавҳалар. Бухоро.: “Бухоро”, 1995; Йўлдошев Н., Қурбонов Ҳ. Бухоро шаҳри ва унинг атрофидаги зиёратгоҳлар. – Б.: “Бухоро”, 2001; Жўраев М., Саидова Р. Бухоро афсоналари. - Т.: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти”, 2002.

хоннинг жаҳли чиқиб: “Бухорода сендан каттароқ одам қуриб қолдимми? Менинг саволимга жавоб бера оладиган одам ҳали сенми” дебди. Шунда Имом Қозихон: “Қари, катта одам десангиз ана туя, серсоқол десангиз мана эчки, саволингизга эса жавобни мен берман: “Сизни, бизга ўзимизни ёмонлигимиз етаклади” деб жавоб берибди. Хулағухон Имом Қозихоннинг жавобидан мамнун бўлиб, уни Бухоро қозиси этиб тайинлабди ва “Ҳеч ким менга бунчалик доно жавоб бермаган эди, тила тилагингни” дебди.

Имом Қозихон менга туя терисига сиғудек жой берсангиз деб айтибди. Хулағухон унинг бу тилагини бажаришга рози бўлибди. Шунда Имом Қозихон туя терисини сочнинг толисидай қилиб кесиб, бутун Бухорони ўраб олган экан. Хулағухон Имом Қозихоннинг бундай донолигини кўргач, ваъдасига вафо қилиб ортга қайтиб кетибди.

Самъоний Марғилондан етишиб чиққан фозил кишилар тўғрисида ҳам алоҳида тўхталиб, жумладан бундай фикрларни баён қилади: “Марғинович – бу (сўз) Фарғона вилоятнинг машҳур шаҳарларидан бири бўлмиш Марғинович шаҳрига нисбатан берилади. У ердан бир қанча илм аҳллари етишиб чиққан. Улардан бири Абу Юсуф ибн Аҳмад ибн Ҳамза ибн Моҳус ибн Бус ибн Моҳ ал-Марғинович бўлиб, бу олим фарғоналиклар ичида биринчилардан бўлиб, Маккада Абу Али ал-Ҳасаний ибн Абдурахмон аш-Шофеъийдан дарс тинглаган. Унинг ҳақида Муҳаммад ибн ан-Насафий ривоят қилади ва ал Марғинович имом ал Ҳажожга сўз айтган дейди. У Сарахс (ҳозирги Туркменистон) шаҳрида яшаган ва у ерда (тахминан) 416 (1025) йилда вафот этган.

Имом Абулмаолий Қайс ибн Исҳоқ Муҳаммад ибн Амир (Кабир) ал-Марғинович фозил кишилар жумласидан эди. Самарқандда яшаган ва шу ерда дарс берган. Ундан Маҳмуд ибн Абдуллоҳ ал-Журжоний дарс тинглаган. У ҳақда Абу Ҳафз Умар ан-Насафий ривоят қилган. Самарқанд жомеъ масжидида жума куни мунозарада гапириб бўлгандан кейин вафот этганда, у рўзадор эди. Бу воқеа шаввол ойининг 19-куни 526 (31 июл 1132 йил) содир бўлган. Унинг жасади уйига олиб кетилган ва шанба куни имомлар кўмиладиган Чокардиза қабристонига дафн этганлар¹⁰⁴. Шунинг айтиб ўтиш керакки, Чокардиза қабристонига Самарқандда яшаб ўтган ўз даврининг буюк алломаларининг аксарияти дафн этилган

¹⁰⁴ Нажмуддин ан Насафий. Самарқандия. - Т.:“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2001. 239-б.

эди.

Шомийнинг “Раддул мухтор” асарида келтирилишича, бу қабристонга 400 га яқин Муҳаммад номли фақиҳлар дафн этилганлиги учун “Муҳаммадийлар қабристони” (Турбатул-Муҳамма-дийин) номи билан машҳур бўлган¹⁰⁵. Алалхусус, Чокардиза қабристонинг машҳурлиги ҳақида Абул Ҳакими Самарқандий шундай ёзади:

“Нақл қилибдурларким, Мадинаи мунаввардаги Боқия қабристонидан ва Маккаи Макаррамадаги Муалло қабристонидан бошқа, Чокардиза қабристонидан бузургроқ қабристон йўқдир. Басе фикримизнинг якунида шуни айтиш жоиздурки, Арабу-Ажамда машҳур бўлган “Ҳидоя” китоби соҳибининг қабри ҳам иншоолло ўша ердадур”¹⁰⁶.

Имом Абул Ҳасан ал-Марғиноний ҳам машҳур имом уламолардан бўлиб, зоҳидлик ва ҳикмат, ҳамда малиҳ, латиф шеърлар ёзган ва бу шеърлар юртма-юрт одамлар орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрган.

У Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмаддан ривоятлар қилган ва Муҳаммад ибн Юсуф ал-Азизийнинг дўсти бўлган. У ҳақда Абдураззоқ ибн Маъсуд ривоят ва шеърлар тўплаган.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Абул Ҳасан Марғинонийнинг шеърлари асосан араб тилида ёзилган. Шу боис Боҳарзийнинг (1075 йилда вафот этган) шоирлар тазкирасидаги номлари зикр этилган 22 нафар арабий забон шоирлар орасида унинг исми ҳам тилга олинган ва шеърларидан намуналар келтирилган. Агар Боҳарзийнинг XI асрда яшаганлигини инобатга олсак, Абул Ҳасан Марғиноний у билан замондош эканлиги маълум бўлади. Агар Абул Ҳасан Марғиноний аввалроқ яшаганида унинг вафот этган йили ҳам кўрсатилган бўлар эди. Аниқроқ қилиб айтсак, Боҳарзийнинг шоирлар тазкираси ёзилган вақтда Абул Ҳасан Марғиноний ҳаёт бўлган¹⁰⁷.

“Алмуто” китобини ёзган фақиҳ Ал Ҳасан ибн Али ибн Абдулазиз ал Марғиноний (1203 йил) ҳам Марғилоннинг машҳур алломаларидан бири бўлган¹⁰⁸. Васиятлар ҳақидаги китобнинг

¹⁰⁵ Абдулҳаким Шаърий Жўзжоний. Марғиноний ва унинг издошлари. 10-б.

¹⁰⁶ Абул Ҳакими Самарқандий... 12-б.

¹⁰⁷ Мусаев О. Абу Ҳасан ал-Маргинани – представитель арабоязычной поэзии Средней Азии XI века. СНТТУ, №497. Востоковедение. Т. 1977. С. 85.

¹⁰⁸ Собрание Восточных рукописей Академии Наук. Том VIII. Т.: Издательство Академии Наук. 1967. С. 264.

муаллифи ҳам фақиҳ Шоҳ Вали Марғинович бўлиб Самарқандда яшаган¹⁰⁹.

Захир-ад-дин ал-кабир Али ибн Абд ал-Марғинович (1222 йили вафот этган.) “Фатаво-йи Заҳирийа” асари муаллифининг мазори Марғилон шаҳрининг Машад маҳалласида жойлашган¹¹⁰.

Ул зот тўғрисида Шайх ал-Лакнавийнинг (вафоти 1304 йил) “Ал-фавоид ил-баҳийа фи тарожим ил- Ҳанифийа” номи китобида ҳам маълумотлар келтирилган: “Ал-Ҳасан ибн Али Заҳириддин ал-Кабир ибн Абдулазиз ал-Марғинович “Заҳириддин Абулмаҳосин” номи билан машҳур бўлиб, у Бурҳониддин ал-Кабир Абдулазиз ибн Умар ибн Моза, Шамс ал-Айма Муҳаммад ал-Ўзжандий ва Закийуддин ал-Хатиб ибн Ҳасан ал-Кошонийлардан фикҳ илмини ўрганган. Ундан бўлса, синглисининг ўғли, “ал-Хулоса” китобининг муаллифи Заҳириддин Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бухорий ва Фаҳриддин ал-Ҳасан ибн Мансур ал-Ўзжандийлар фикҳ илмини ўрганганлар.

Ал-Ҳасан ал Марғинович ибн Абдураззоқ Заҳириддин ал-Кабир ал -Марғинович фикҳ илмини отаси Абдулазиз ибн Абдураззоқдан, ас-Сайид ибн Мужоо Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ҳамзадан, Бурҳониддин ал-Кабир Абдулазиз ва бошқалардан ўқиб ўрганган. У она томонидан “ал-Хулоса” китобининг муаллифи Тохир ибн Аҳмаднинг отаси Қавомуддин Аҳмад ибн Абдурашидлар фикҳ илмини ўрганганлар. “Ал-Жавоҳир ул-Муъжизи” (Нурли жавоҳирлар) китобида ёзилишича, у суннат илми фозилларидан бири Фаҳруддин Қозихонинг устози бўлган. У 506 (1112) йилда оламдан ўтган”.

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОВИЙ МАҲАЛЛАСИ

Истиқлол шарофати билан Марғилон шаҳри ҳудудида бир қанча янги номлар пайдо бўлди. Саховат, Иқбол, Мустақиллик, Истиқлол, Ёрқин, Наврўз, Турон, Туркистон, Ал-Фарғоний, Аҳмад Яссавий номи билан аталган маҳалла ва кўчалар шундай топонимлар жумласига киради¹¹¹.

¹⁰⁹ Собрание Восточных рукописей Академии Наук. Том VIII. Т.: Издательство Академии Наук. 1967. С. 457.

¹¹⁰ Дала тадқиқотлари. 2005 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Машад маҳалласи.

¹¹¹ Охунов Н. Марғилон топонимлари. Фарғона ҳақиқати. 2007. 10 апрель.

Бурҳониддин Марғиновий маҳалласи ҳам шулар жумласидан бўлиб, ўтмишда бу ҳудудда Жалойир ва Оқмасжид сингари маҳаллалар ҳамда айнан шу ном билан аталувчи XIX асрда барпо этилган масжидлар ҳам сақланиб қолган.

Бурҳониддин Марғиновий маҳалла фуқаролар йиғини ҳозирда Сўфи Оллоёр, Имом ал-Бухорий, Бурҳониддин Марғиновий сингари кўчалардан таркиб топган.

Бурҳониддин Марғиновий маҳалласи маҳалла фуқаролар йиғинида 2011 йилдаги маълумотга кўра 478 хонадон мавжуд бўлиб, 4 минг нафардан зиёд аҳоли истиқомат қилади.

Бурҳониддин Марғиновий маҳалласининг ижтимоий-маданий ҳаётига назар ташлайдиган бўлсак, бу ерда 1 та болалар боғчаси, 5 та сартарошхона, 10 та савдо шаҳобчалари, 15 та қассобхона, 2 та оромгоҳ фаолият кўрсатмоқда.

Маҳалла Бурҳониддин Марғиновий номи билан юритилганли боис улуғ ҳамюртимиз тўғрисида айрим маълумотларни келтириб ўтмоқчимиз.

Ўрта асрларда “Илм дарахтининг асоси Мақадда-ю, аммо ҳосили Хуросонда пишадур” деган нақл машҳур бўлган эди. Бинобарин, Мовароуннаҳр диёридан жумладан, Фарғона водийсидан етишиб чиққан олимлар ислом оламининг йўлчи юлдузларига айланганликлари тарихдан маълум.

Ислом оламида (нафақат ислом оламида) донг таратган машҳур юртдошларимиздан бири – илми фикҳ, яъни ислом ҳуқуқшунослиги илмининг энг забардаст алломаларидан бири “Бурҳониддин вал-милла” (яъни, ислом олами халқлари ва ислом динининг ҳужжати, далили, исботи дегани) номи ила шарафланган буюк фақиҳ Имом Абу-л-Ҳасан Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжамил ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиновийдир.

Улуғ фақиҳ Бурҳониддин Марғиновий (1123-1197) ҳақида Абдулҳай Лакнавий ўзининг “ал-Фавоид ул баҳиййа фи тарожим ил ҳанафиййа” асарида шундай ёзган эди:

“Бурҳониддин Марғиновий имом, фақиҳ, муҳаддис, Қуръон муфассири бўлиб, уни ёд билган олим, фанларни йиғиб туртибга солувчи, закий, тадқиқотчи, художўй ва покдомон инсон, улуғ фақиҳ, адабиётчи, шоир, фан ва адабиётда унинг тенги йўқ”¹¹².

¹¹²Маҳмуд Ҳасаний. Ал-Марғиновийнинг «Ҳидоя» асари ва унга ёзилган шарҳлар. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, Т. 2000.23-б.

Бурҳониддин Марғиноний илмий меросига бўлган қизиқиш асрлар давомида тадқиқотчиларни диққат марказида бўлиб келган. Бу борада шарқшунос олим муҳатарам Одил Қориевнинг самарали меҳнатларини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Бинобарин, Одил Қориевнинг кўп йиллик олиб борган самарали тадқиқотлари туфайли Бурҳониддин Марғинонийнинг илмий мероси кенг ёритиб берилган¹¹³.

Бурҳониддин Марғиноний суннийлардаги тўртта асосий мазҳаб асосчилари ва уларнинг шогирдлари яратган барча асарларни ўрганиб чиқиб, уларни мукамал билибгина қолмасдан, унинг ўзи ҳам фикҳга оид бир қатор фундаментал асарлар яратган. Унинг бизгача етиб келган асарларидан “Ал-Ҳидая фи шарҳ бидаят ал-мубтади” (Бошловчилар учун дастлабки таълим асарининг шарҳи – Тўғри йўлга бошловчи китоб), “Бидаят ал-мубтади” (Бошловчилар учун илк таълим), “Кифоят ал-мунтаҳий” (Яқунловчилар учун тугал таълим), “Нашр ал-мазҳаб” (“Мазҳабнинг ёйилиши”), “Китаб ал-тажнис ва-л-мазид” (Ажратиш ва илмни зиёда қилиш китоби), “Манасик ал-ҳаж” (Ҳаж арконлари), “Китаб мажму ал-навазил” (Нозил бўлган нарсалар тўплами), “Китаб ал-фараид” (Мерос ҳақидаги китоб) сингари асарлар шулар жумласидандир.

Шунингдек, бу зотнинг қаламига мансуб “Китоб ул-машойих” (Шайхлар ҳақидаги китоб) асарида ўзи таълим олган 40 дан ортиқ шайх ва алломаларни санаб ўтган. Бу рўйхатда Нажмуддин Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий, Абу ал-Асир ал-Бадавий, Абу Ёқуб ас-Саярий, Абу Исҳоқ ан-Навқадий ва Жаъфар ал-Ҳиндувонийларнинг номлари бор. Афсуски, бу манба тўғрисида биз бошқа манбалар

---

¹¹³Бу ҳақда қаранг: Қориев О.А. Бурҳониддин ал-Марғиноний – ҳуқуқшунос // Шарқшунослик. 1993. № 4; Қориев О.А. Ислом ҳуқуқшуносолиги ва Бурҳониддин ал-Марғиноний // Ҳаёт ва қонун. 1994. 2-сон; Қориев О.А. “Ҳидоя”дан “Никоҳ китоби”. Араб тилидан таржима // Ҳаёт ва қонун. 1994. 3-сон; Қориев О.А. Бурҳониддин ал-Марғиноний // Маънавият юлдузлари. -Т.: “Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти”, 1999; Қориев О.А. Ал-Марғиноний – машҳур фикҳшунос. -Т.: “Мерос”, 2000; Қориев О.А. Ҳидоятга бошлаган “Ҳидоя” // Мозийдан садо. 2000; Қориев О.А. Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асаридан. Шерикчилик ҳақида китоб // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2000. 2-сон; Қориев А.А. Бурхан-ад-дин ал-Маргинани и его место в истории фикха. Афтореферат дс.канд.ист. наук. Т., 2001; Қориев А. Ал-Маргинани // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Вып. 4. М., 2003; Қориев О.А. “Ал-Ҳидоя” асарининг қадимий нусхаси // Имом ал-Бухорий сабоқлари. 2005. 2-3 сон; Қориев О.А. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурҳониддин ал-Марғиноний. - Т.:“Фан”, 2009.

воспитачилигида биламиз, холос. Унда келтирилган маълумотлар эса ўша манбалар учун дастур бўлиб хизмат қилган.

Олим бутун ислом оламида машҳур бўлган “Ҳидоя” асарини хижрий 573 (милодий 1178) йилда Самарқандда ёзиб тугатди. Бу асарни ёзилиши билан боғлиқ ривоятлар халқ орасида ҳозиргача сақланиб қолган. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавийнинг келтиришича, Бурҳониддин Марғинович ўзининг “Бидоят-ал-мунтаҳий” асарининг сўз бошида “Ҳидоя”нинг яратилиши тўғрисида шундай ёзган эди:

“Ироққа сафар қилганимда, “Ал-Мухтасар ал-Қудурий” (“Қудурий қисқартмаси”) ни кўрдим. У фикҳ бобида ажойиб асар эди. Бу пайтда каттаю-кичик, барча “Жомеъ ус-Сағир” (“Кичик тўплам”) дан фойдаланган эди. Шунда фикҳга оид барча асарларни жамлаб, улардан энг зарур масалаларни олдим ва бу асарга “Бидоят ал-мунтаҳий” деб ном бердим. Кейинчалик ушбу асарга шарҳ ёзиб, уни “Кифоят ул-мунтаҳий” деб номладим”¹¹⁴.

Кейинроқ бу асарнинг ҳам ҳажми катталиқ қилиб, янада мўъжаз бўлган, бутун ислом оламида ҳанафий мазҳабининг фикҳ масалаларида асосий қўлланмасига айланган Ҳидоя асари яратилди. Мазкур асарни ҳанафий мазҳабидан тутган ўрни тўғрисида аллома Ҳаддод қуйидаги таърифни беради: “Ҳидоя” ҳам Қуръон сингари ўзидан илгари ёзилган китобларни(фикҳшунослик бўйича) эътибордан қолдирди”. Шомлик алломалардан бири “Ҳидоя”ни ўқиб чиқиб, “Ажабо! Ўзи ажамлик бўлса, бу гапларни қаердан топдйкин?! Биз араб бўла туриб, бу гапларни билмаймиз”, – деб ҳайратланган эди. “Ҳидоя” китоби хусусида Бурҳониддиннинг ўғилларидан бири Имомиддин қуйидаги арабча байт битган бўлиб, бу байтнинг мазмуни шундай:

“Ҳидоя китоби ҳидоят йўлига етаклайди ва ожизлар йўлини ёритади, Шундай экан уни лозим деб бил, уни ёдлаб ол, эй ақл эгаси, кимки уни ўзлаштира, энг олий мақсадга эришган бўлади”.

Шу ўринда самарқандик тарихчи Комилхон Каттаевнинг “Имом Бурҳониддин Марғинович” китобида улуғ аллома тўғрисида баён этилган қуйидаги фикрларни келтириб ўтсак:

“Имом Бурҳониддин Марғинович каби зоти муборақларимизнинг даражаларини, мавқеларини ва улуғликларини қандай тасаввур қилиш мумкин? Кейинги асрларда

¹¹⁴ Қориев О.А. Бурҳониддин ал-Марғинович // Маънавият юлдузлари. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1999. -132-133-б.

илму маданиятда энг ривожланган иқлим ҳисобланган Оврупо қитъаси илм аҳллари томонидан, ҳужжатли далиллар билан тан олиниб, эътироф этишларига қараганда, Оврупо цивилизациясига, уйғониш даврига мусулмон-араб илму маданиятидек катта таъсир кўрсатган бошқа маданият бўлмаган. Ажабланарлиси ва фахрланарлиси шулким, араб тилида ижод этган машҳур уламолар салоҳиятининг аксарияти юртдошларимиз бўлишган. Илму фан ривожланган ва “олтин аср” деб номланган ўша даврнинг машҳур алломалари бўлган Имом Бухорий ва Имом Мотуридий, Имом Бурҳониддин Марғиноний ва Абу Али ибн Сино, Форобий ва Хоразмий, Абу Райҳон Беруний ва Замахшарий ҳамда Аҳмад Яссавий ва Баҳоуддин Нақшбанд, Мирзо Улуғбек ва Али Қушчи, Хожа Аҳрор Валий ва Маҳдуми Аъзам, Алишер Навоий ва Бобур Мирзолар ҳар бирлари алоҳида-алоҳида тармоқларда хизматлари туфайли шуҳрат чўққисига эришадилар ҳамда илм-фан ривожига бекиёс таъсир кўрсатдилар.

Мусулмон фан ва маданиятининг рамзи ва Пайғамбар(с.а.в.) ворислари ҳисобланмиш ушбу бузругворлар хизматларини назарда тутган Оврупо олимлари қуйидагича эътироф этишган ва тан олишган. Овруполик арабшунос профессор Седилат ўзининг “Араблар тарихи” китобида шундай деб ёзади: “Мусулмонлар ўрта асрларда илм, фан ва фалсафада ягона эдилар. Улар бу нарсаларни қадамлари қаерга етса, шу ерга тарқатдилар. Бу нарсалар улар орқали Оврупода ҳам тарқалди. Оврупонинг уйғониши ва тараққиётининг асосий сабабчилари ҳам мусулмонлардир”.

Социолог профессор Густав Лугон ўзининг “Араб цивилизацияси” деган китобида шундай дейди: “Форс, Рим ва бошқа халқларнинг Шарқда қила олмаган ишларини араблар тезда ва ҳеч бир мажбурлашсиз амалга оширдилар... Тарихда бундай зўр таъсирга эга бўлган араблардан бошқа ҳеч бир халқ йўқ”.

Профессор Либри эса бундай деган эди: *“Агар тарих саҳнасида араб пайдо бўлмаганида, Оврупонинг уйғониши бир неча асрларга орқага сурилар эди. Арабларнинг таржималари Оврупо дорулфунунларида олти аср давомида ягона ўқув қўлланма бўлиб келган”*.

Овруполик олимларнинг бу таърифларидан ортиқроқ эътироф бўлмаса керак. Дарҳақиқат, биз учун энг қимматлиси шулким, илм-фан ҳақидаги Оврупо олимларининг бундай фикрларида айнан биринчи навбатда Мовароуннаҳр олимлари назарда тутилаётганини бутун олам билиб турибди. Араб мусулмон

илму фани, маданияти замирида ижод этган юртдошларимиз илму урфоннинг энг асосий соҳаларида энг биринчи қадам қўйган олимлар эдилар. Шунинг учун ҳам, ҳозирги араб юртларидаги илм аҳли буюк юртдошларимиз хотиротлари олдида ҳамиша бошлари таъзимдадир.

Фуқаролик масалаларининг аксарияти ислом фикҳи асосида олиб борилади. Ҳозирги замонамизда жорий барча ҳуқуқшунослик асосан, ислом фикҳи негизида тузилгандир. Кўпгина ислом мамлакатларидаги олий ўқув юртларида ватандошларимиз Бурҳониддин Марғинович, Абу Лайс Самарқандий каби машҳур ҳуқуқшуносларимизнинг асарлари асосий дастур сифатида ўқитилмоқда. Муслмон бўлмаган мамлакатларда, асосан Оврупо мамлакатларида ҳам ислом фикҳига, ушбу алломаларнинг асарларига эътибор қаттадир.

Атоқли фақиҳ Бурҳониддин Марғиновичнинг фикҳ илмига оид “Бидоят ал-муфтадий” номли кўп жилдли асари Шарқ мамлакатларидаги мадрасаларда ҳанузгача асосий қўлланма бўлиб келаётир; Бу асар форс, англиз, рус каби хорижий тилларда таржима қилингандир.

Ёзишмамизнинг хотима қисмида яна шунини ҳам таъкидлаш жоизки, нафақат ислом олами, балким бутун инсоният ҳуқуқий тафаккур тараққиётида беқиёс улкан ҳисса қўшган буюк аллома Имом Бурҳониддин Марғиновичнинг ўз замонасида ҳамтоси, монанди ва тенги йўқ эди. Илмда, тақвода, эҳёда ҳамда ҳассосиётда тафаккур ва ҳуқуқ аҳлининг пешвоси эди. У ўзининг юксак қобилиятини ҳуқуқшунослик илмининг ривожига бахшида этди. Бу табаррук зот ҳанафия мазҳаби ҳуқуқшунослигини кенг ёйишга қўлидан келган барча хизматларни бажарди. У ўз исми билан доғруғ таратган Имомнинг қаламига мансуб “Ҳидоя” асари ҳуқуқ илми борасида ўта мукамал эканлигини нафақат ислом олами, ҳатто Оврупо аҳли илмлари ҳам эътироф этишган”¹¹⁵.

Асли номи Али бўлган бу зот жуда кучли фикҳ илмига эга бўлгани учун ҳам “Бурҳониддин” – “дин ҳужжати, дин далили”, деган унвон олган бўлиб, қисқача номи Бурҳониддин Марғиновичдир. Буюк фақиҳнинг айнан Бурҳониддин номи билан машҳур бўлганини назарда тутиб мазкур унвон хусусида шарқшунос олим О.Ғафуровнинг фикр-мулоҳазалари билан

¹¹⁵ Каттаев К. Имом Бурҳониддин Марғинович, Имом Али Суғдий ва ҳуқуқшунослик. Самарқанд, 2007. - 21-27-б.

танишиб чиксак:

“Бурҳон. Кўнгина мусулмонча исмлар каби Бурҳон ўрта асрлардаги эътиборли Бурҳониддин унвонининг қисқартирилган шаклидан келиб чиққан ва арабчадан таржимада “Диннинг исботи” деган маънони билдирган. Бундай унвонга асосан мусулмон руҳонийлари, фикҳшунослар ва олимлар сазовор бўлганлар.

Гарчи Бурҳон мўътабар араб лақабларидан келиб чиққан бўлса-да, лекин уни араб мамлакатларида учратишингиз амримаҳол. Ўрта Шарқ мамлакатларида ҳам гоё сийрак ишлатилади. Аммо Марказий Осиёда, айниқса Бухорода Бурҳон энг урф бўлган исмлардан бири эди. XI асрларда Бухоронинг подшоҳи халифа Умар маслаклардошлари авлодидан деб ҳисобланган Умарнинг ўғли Абдулазиз эди. Унга берилган мўътабар “Бурҳонул-миллат-ваддин” – миллат ва дин далили” лақабининг ўзиёқ унинг нечогли олий даражага эга бўлганлигини кўрсатиб турибди. Бундай “залворли” унвон ўша пайтларда давлатдаги энг ҳурматли ва обрў кишиларга қўйилган. Уч асрдан кўпроқ давр мобайнида Бурҳонларнинг тақводор сулоласи Бухоройи шариф тақдирини қўлда тутиб турди. Бурҳонлар хонадонидан шаҳар халифалигининг раиси (бошлиқ)лик лавозимини отадан ўнгилга мерос бўлиб келади. Бурҳонлар шаҳарни қурол кучи билан босиб олганларнинг олий ҳокимиятини огиздагина тан олар эдилар... Ўзининг жаҳонга Бухоройи шариф Исломи динининг таянчи, деб ном чиқаришда бу кўҳна шаҳар маълум даражада Бурҳонлардан ҳам миннатдор бўлиши керак. Ҳатто Бурҳон деган муборақ лақабнинг ўзи ҳам буни тасдиқлагандек бўлиб турибди. “Миллат ва дин далили” – бундай таржима гоё жўн ва сўзма-сўздир. Бурҳониддин унвони “ҳақиқат” ёки “диннинг ҳақиқий ифодачиси” деган маънони англатади”¹¹⁶.

Бурҳониддинни “ал-Фарғоний ар-Риштоний ал-Марғиноний” дейилган тахаллус нисбалари эса, унинг ва ота-оналарининг юртларига нисбатан берилган. “Марғиноний” нисбаси туғилган юртини англатиб, қадимда араблар Марғилон шаҳрини “Марғинон” деб аташгандир. Унга Абу-л-Ҳасан куняси қўшиб айтилган¹¹⁷.

¹¹⁶ Гафуров О. Асма ул-хусна ёхуд табаррук исмлар. I қисм. Т., 1998.38-39-б.

¹¹⁷ Маълумки, куня бу отанинг фарзанд номи билан аталган лақабидир. Яъни “Абу Толиб”, – “Толибнинг отаси”, “Абу-л-Қосим” – “Қосимнинг отаси” кабилар бунга мисол бўлади. Шуни айтиб ўтиш керакки, баъзан ўғли йўқ кишиларга қандайдир бошқа исм билан куня қўйиб келинган. Масалан, араб файласуфи Абу Аълони кўрсатиш мумкин. У Фарзандсиз бўлса-да, “Абу Аъло” кунясини ўзига олган эди. Бу тўғрисида Абу Райҳон Берунийнинг қуйидаги фикрни келтиради: “Араблар

Бурҳониддин ал-Марғинонийни дунёга танитган асар “ал-Ҳидоя” эканлигини яхши биламиз. Бинобарин, “ал-Ҳидоя” ислом ҳуқуқшунослигининг энг асосий қўлланмаларидан биридир. Бу асарда дастлабки фикҳ олимларининг яратган энг йирик асарларидаги бош ғоя ва мазмун жамланган. Шу боис ҳам Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу тўғрида ёзар экан: “Яна соҳиби”Ҳидоя”ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабида “Ҳидоя”дин муътабарроқ китоби фикҳда кам бўлғай, Фарғонанинг Марғинон отлик вилоятидандур, ул ҳам доҳили Мовароуннаҳрдур” – дейди¹¹⁸.

МАОРИФ МАҲАЛЛАСИ

Маориф маҳалласининг аввалги номи Подшоҳ Искандар маҳалласи деб аталган. Мазкур маҳалла Марғилон шаҳарининг энг қадимий ҳудудларидан бири ҳисобланади. Қадимда бу мавзе Подшоҳ Искандар, Сайтак, Ёнғоқзор, Очиқ ҳовуз, Тилопаз сингари катта-кичик маҳаллалардан иборат бўлган¹¹⁹.

Ҳозирги кунда Маориф маҳалла фуқаролар йиғини Ж.Султонов Мустақиллик, Зарафшон, С.Шералиев, Шаумян, Тиллопаз, Чорбоғ, С.Айний, Улуғбек, Ҳавас, Бозор кўча, Орзу, Лутфий, номи билан аталувчи ўн тўртта кўчадан таркиб топган.

Маълумотга кўра, Маориф маҳалласида 2011 йилдаги маълумотга кўра 1502 та оила мавжуд бўлиб унда 6389 минг нафардан зиёд аҳоли истиқомат қилади.

Маориф маҳалласининг ижтимоий-маданий ҳаётига назар ташлайдиган бўлсак, бу ерда 1 та умумтаълим мактаби, 1 та шифохона, 1 та болалар боғчачи, 4 та сартарошхона, 1 та дорихона, 4 та ошхона, 8 та нонвойхона, 8 та қассобхона, фаолият кўрсатмоқда. 1991-2011 йиллар давомида Маориф маҳалла фуқаролар йиғинидан 50 дан ортиқ кишилар муқаддас ҳаж зиёратига бориб келдилар.

Маориф маҳалласи тўғрисида сўз юритганда ҳозирда сақланиб қолмаган Подшоҳ Искандар зиёратгоҳи тўғрисида тўхтаб

кунялар билан кичикларнинг қадрини улуғлайдилар ва катталарнинг номини айтмай, куняларини айтиш билан кифояландилар”.

¹¹⁸ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. 59-б.

¹¹⁹ Бу ҳақда қаранг: Тожимуҳаммадхожи Фозилжон ўғли. “Маориф гулшани”. - Ф.: “Фарғона”, 2008.

ўтиш лозим бўлади. Маълумки, пайғамбарларга ишониш ислом дини ақидаларидан бири ҳисобланади. Ривоятларга кўра, уларнинг сони 124 минг¹²⁰. Бироқ, Қуръонда 25 тасининг номи зикр қилинган бўлиб, Фарғона водийсида ҳозирга қадар Ҳазрати Якуб, Ҳазрати Айюб, Ҳазрати Зул-Кифл, Ҳазрати Юнус, Ҳазрати Довуд, Ҳазрати Сулаймон, Ҳазрати Хизр, сингари пайғамбарлар билан боғлиқ муқаддас жойлар сақланиб қолган.

Ўрта асрлардан бошлаб Турон заминида ҳар бир йирик шаҳарларда Қуръонда номлари зикр этилган пайғамбарлар номи билан боғлиқ муқаддас зиёратгоҳларни тиклаш анъанавий тус олганлигини назарда тутсақ, Марғилонда Искандар Зулқарнайн сингари тарихий шахсга зиёратгоҳ тикланиши кишини таажжубга солмайди. Зотан, Фарғона водийсида шу сингари зиёратгоҳлар ҳақида X асрдаёқ ёзма манбаларда маълумотлар учрайди¹²¹. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абубакр ал-Мақдисийнинг (947-1000 йй.) “Аҳсан ат-тақосим фи маърифат ал ақолим” (“Иқлимларни ўрганиш учун энг яхши қўлланма”) асарида Фарғона водийсидаги Ҳазрат Айюб билан боғлиқ Айюб чашмаси (ҳозирда Қирғизистон республикаси Жалолобод вилояти) мавжудлигини тилга олиб ўтган¹²².

XIII аср охири – XIV аср бошларида яшаган Жамол Қаршийнинг “Мулҳақот ас-суроҳ” (“Ас-суроҳга илова”) номи билан машҳур бўлган асарида эса Фарғона водийсидаги бир қанча зиёратгоҳлар номи тилга олинган¹²³.

Юқорида номлари зикр этилган пайғамбарлар билан боғлиқ зиёратгоҳлар орасида яна бир зиёратгоҳ номи тилга олинмади. Бу Искандар Зулқарнайн зиёратгоҳидир. Минг афсуски, биз сўз юритмоқчи бўлган Подшоҳ Искандар мозори ҳозирда сақланмаган. Аммо унинг доврўғи бизгача етиб келган ва ҳозирда ҳам эл орасида машҳурдир.

Шарқда мумтоз адабиётида Искандар Зулқарнайн жасур, вафодор, софдил, садоқатли, ростгўй, тадбиркор бўлиши билан бирга ожизларга ёрдам берувчи, яхшиларнинг ёмонларнинг

¹²⁰ Исллом энциклопедия. Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б.179.

¹²¹ Наршахий. Бухоро тарихи. -Т.: “Камалак”, 1991. 132-б.

¹²² Бартольд В. В. Мўғуллар даврида Туркистон. Самарқанд: Ўзбек Давлат нашриёти, 1931. 110.

¹²³ Бу ҳақда қаранг: Джамал ал-Карши. Ал-Мулҳақат би-с-сурах. История Казахстана в персидских источниках. I том. Алматы.: “Дайк-Пресс”, 2005.

хужумидан ҳимоя қилувчи, андишали, камтар ва сахий пок қалб эгаси сифатида тасвирланади. Ҳазрат Али бин Абу Толиб (600-661) каррамаллоҳу ва жҳаҳу Искандар Зулқарнайн ҳақида шундай деган эди: “У солиҳ банда бўлган ва Аллоҳ унга ер подшоҳлигини, илм ва ҳикматни ато этган. Аллоҳ йўлида бошига урилган зарбадан икки бор ўлиб тирилгани учун унга “зулқарнайн”, яъни икки шохли лақаби берилган”¹²⁴.

Қуръонда зикр этилган Зулқарнайн билан Александр Македонскийнинг (милоддан аввалги 356-323 й.й.) тарихи ўхшаш. Шу сабабдан тарих китобларида уларни битта шахс сифатида қабул қилганлар. Шарқда Александр, яъни Искандар ҳақида даставвал махсус йирик асар яратган Низомий ўзининг “Искандарнома” достонида Александрнинг шарқда тарқалган лақаби “Зу-л-қарнайн” ҳақида фикр юритиб бу ҳақда “Абу-л-Маъшар талқини тўғри” дейди. Искандар вафот этгач, Румда унинг ҳайкалини ишлайдилар, ҳайкал калласининг икки ёнида икки фаришта тасвирланган, фаришталарда олтин ва мовий бўёқда ишланган иккитадан шох бўлган, араблар фаришталарни Искандар деб ўйлаганлар. Шунинг учун унга “Икки шохли” лақабини берганлар дейди¹²⁵.

Ҳазрат Алишер Навоий “Садди Искандарий” достонида бу ҳақда, жумладан, қуйидагиларни келтирган эди:

“Форс тарихи” да тубандаги каби сўзлар ҳам бор: Гўё дунёда икки Искандар ўтган бўлиб, иккаласи ҳам ўз даврида жаҳон ҳукмрони бўлган эмиш. Унинг бири Доро билан урушган-у иккинчиси яъжужларга қарши сад-деворини қурган эмиш. Лекин дунёнинг доноси бўлмиш Жомий Искандар қиссасидан элни баҳраманд қилиш ниятида “Искандар” достонини ёзди. Элга ҳақиқий аҳволни Жомийгина баён қилди. Тангри уни балолардан сақласин. Дарҳақиқат, унга Искандар иши манзум, барча ҳолати яширин эмасди.

Айни фурсатда мен ҳам шу иш билан машҳур бўлганлигим учун жамийки тархи китоблари қаршимда турар эди. Искандар ҳақидаги юқорида баён қилинган хилма-хил гаплар мени лол қилиб қийнагач, ер ўпиб, у донодан савол сўрадим.

Жомий ҳазратлари: “Иккита Искандар бўлган” деган гапни аниқ ҳужжатлар билан рад этиб:

¹²⁴ Қуръони карим.Т.: Тошкент Ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004. 303-б.

¹²⁵ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. -Т.: “Ўзбекистон”, 1997. 140-б.

- У ишлар бизга аниқ, маълум ва қатъий далиллар билан исботланган, – дедилар. Искандарнинг асли насабини Низомий қандай таърифлаган бўлса, донишманд ҳам шундай тасдиқладилар. У ҳақиқаттан Файлақуснинг ўғли бўлиб, тарихчиларнинг бу ҳақдаги ихтилофлари тўғри эмас”¹²⁶.

Шундай экан, Марғилондаги Ҳазрат Подшоҳ Искандар ҳам “Искандар Румий”, “Искандар Юноний”, дея талқин этилган Искандар Зулқарнайн (Александр)нинг исломлаштирилган образидир. Қолаверса, ўрта асрларда Ўрта Осиё халқлари орасида Искандар Зулқарнайн шахсининг ғоят машҳурлиги ўз навбатида унга бағишлаб жойларда зиёратгоҳлар барпо этишнинг муҳим омилларидан бири бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас.

Бинобарин, мумтоз адабиётимизда Искандарга бағишлаб қатор дostonларнинг ёзилиши ҳам фикримизнинг яққол далилидир. Шу сабабдан мумтоз адабибиётдаги Искандар образи билан яқиндан танишмаган айрим тадқиқотчилар кўп ҳолларда Искандар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжуд бўлганлигини инкор этишга уринадилар. Бундай тадқиқотчилар Искандар Зулқарнайннинг Фарғонага келмаганлигини таъкидласалар-да,¹²⁷ бироқ, маҳаллий халқ орасида уни Марғилонга келганлиги ҳақида ривоятлар мавжуд.

Бу ҳақда ўзбек олими Ибрат шундай ёзади: “Аммоки аҳволда Марғинон дерлар, ўшал товуқ илан нон тутган ердур, Марғинон шаҳри исми бўлуб, Фарғона умумий иқлимга исмдур. Чунончи, мунга далил Марғинонда подшоҳ Искандар деган ийдгоҳ мозор бордур, ул киши тушган ерлардур”¹²⁸.

Мазкур мозор ҳақида дастлаб маълумотлар 1812-1813 йилларда Қўқон хонлигига ташриф буюрган Мир Иззатулло ва Филипп Назаровнинг кундаликларида келтириб ўтилган. Айниқса, рус зобити Ф. Назаров Марғилон ҳақида сўз юртитар, экан ундаги Подшоҳ Искандар мозорига алоҳида урғу бериб ўтади: “Шаҳарнинг ўртасида очик ибодахона шаклида кўринишидаги бино қад кўтарган. Унинг ичида қизил рангли шойи байроқ қўйилган. Қўқонликлар (Марғилонликлар – Н.А.) уни муқаддас деб билишади. Афсонага кўра, байроқ Подшоҳ Искандар (Александр

¹²⁶ Алишер Навоий. Садди Искандарий. -Т.: “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси”, 1991.558-б.

¹²⁷ Горбунова Н. Г. Фергана по сведениям античных авторов // История и культура народов Средней Азии. - М.: “Наука”, 1976. С. 26.

¹²⁸ Ибрат. Фарғона тарихи. -Т.: “Камалак”, 1991. 279-б.

Македонский)га тегишли бўлиб, у Ҳиндистондан қайта туриб қумликда вафот этган ва шу ерга дафн этилган”¹²⁹.

Ушбу маълумотдан кўриниб турибдики, маҳаллий аҳоли ўртасида XIX асрларнинг бошларидаёқ зиёратгоҳни шарқда Искандар Зулқарнайн номи билан машҳур бўлган Александр Македонскийга нисбатан бериш ва Марғилон номининг келиб чиқишини у билан боғлаш тўғрисидаги қарашлар маҳаллий аҳоли ўртасида кенг тарқалган эди¹³⁰.

Подшоҳ Искандар мозори шу ном билан аталувчи маҳаллада жойлашган бўлиб, масжид ва мадраса ҳам шу ном билан аталган. Қўқон хонлари даврида ушбу зиёратгоҳга кўплаб вақф ерлар ажратилган бўлиб, Ҳўқандбой, Оқтепа, Жуйи Пунгон ерлари шулар жумласидандир¹³¹.

Маҳаллий аҳолидан олинган маълумотларга кўра, Подшоҳ Искандар мозори икки қаватли мадрасанинг ҳовлисида жойлашган. Қабр олдида кичик бир ҳовуз, деворнинг орқасида эса маҳалла қабристонни жойлашган эди¹³². Шуниси эътиборга лойиқки, Подшоҳ Искандар мадрасаси икки мадрасадан, яъни Кўҳна ва Янги мадрасалардан иборат бўлиб, бу ҳақдаги 1894 йилда ёзилган архив ҳужжатларида қуйидаги маълумотлар келтирилган:

“Мазкур мадрасада 3 дарсхона ва бир хонақоҳ ва бир айвон илан 14 адад хужра мавжуд. Мазкур мадрасада 3 нафар мударрис; 1 чи Мулло Тўхта Назар Муҳаммадқосимбой ўғли; 2 нчи Мулло Абдулқодир Мулло Муҳаммад Мусо ўғли; 3 нчи Мулло Сўфи Охунд Мулло Абдулмўмин ўғли ва мазкур хужраларда турғучи муллолари; 1 нчи Махсум қори Мулло Имом ўғли; 2 нчи Мулложон Махдум Мулло Сўфи ўғли; 3 нчи Мулло Алижон Хожи Мақсуд ўғли; 4 нчи Мулло Розик қори Муҳаммад Қосим ўғли; 5 нчи Мулло Иззатуллоҳ Маҳситуллоҳ ўғли; 6 нчи Абдулвоҳид Немаътуллоҳ ўғли; 7 нчи Мулло Маҳмуджон Мулло Кахбо ўғли; 8 нчи Мулло Қурбон Али Додхоҳбой ўғли; 9 нчи Мулло Мирзо Аҳмад Мирзо Ҳол ўғли; 10 нчи Мусохўжа Мулло Ҳасан ўғли; 11 нчи Мулло Зокиржон

¹²⁹ “Записки о некоторых народах и землях Средней Азии” Филиппа Назарова (1813-1814)// История Узбекистана в Источниках. - Т.: “Фан”, 1988. С. 170.

¹³⁰ Массон М. Е. XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўрта Осиё халқлари хотирасида Алексадр Македонский тўғрисидаги тасаввурлар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Т., 1980. №1 31-б.

¹³¹ Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века... С 117.

¹³² Бобобеков Ҳ. “Муқаддас” қадамгоҳлар ва уларнинг “сир”лари // Ёшлар ва дин. Т.,1989. 14-б.

Соҳибназар ўғли; 12 нчи Турсунхўжа Юнусхўжа ўғли; 13 нчи Мулло Собирхон Мулло Сўфи ўғли; 14 нчи Мулло Мусохожи Домла Ашур ўғли; 15 нчи Муҳаммад Бобо Маҳдум Мулло Муҳаммад Карим ўғли; 16 нчи Абдусамад Маҳдум Мулло Сўфи Охунд ўғли; 17 нчи Султонхўжа Юсуфхўжа ўғли; 18 нчи Мулло Мирзо Аҳмад Мирзоқосим ўғли; 19 нчи Мулло Ҳасанбой Мулло Абдулқодир Охунд ўғли; 20 нчи Мулло Муҳиддин Абдуллоҳ ўғли; 21 нчи Тожибой Абдували ўғли. Жами муллолар 21 нафар. Мулло, имом мазкур хужраларни баъзисида икки нафардан ва баъзисида бир нафардан домла. Бўш хужра йўқ экан. Мазкур мадрасада икки нафар мутавали: 1 нчи Бурҳонжон Мулло Аҳмад ўғли; 2нчи Мулло Шамсиддин Мулло Абдуқодир ўғли. Мазкур масжидни имоми Махсум қори Мулло Имом ўғли. Мазкур масжидни сўфиси Мулло Ҳолмуҳаммад Мулло Қутлуқ ўғли.

2 нчи мадраса Подшоҳ Искандар навоида дарсхона 4 адад. Масжиди бир хонақоҳ ва бир айвон илан 31 адад хужра. Мазкур дарсхоналарни 3 ададида 3 мударрис; 1 нчи Мулло Раҳматуллоҳ Охунд Муҳаммадалибой ўғли; 2 нчи Мулло Муҳаммад Осим охунд Абдулқодирий; 3 нчи Мулло Қобул охунд Мулло Ҳамид Салом ўғли”¹³³.

Маълумотларга кўра, Подшоҳ Искандар масжиди ва мадрасасининг 1870 йилда олиб борилган қурилиш ишларига сафелтўдалиқ уста Юсуфхўжа (1818-1898) бошчилик қилган бўлиб, безаш ишлари наққош уста Турдимат (1858-1908) томонидан амалга оширилган¹³⁴.

Подшоҳ Искандар мозори ҳақида XIX аср охири XX аср бошларида Россияда чоп этилган асарларда кўп бор тилга олиниши ҳам мазкур зиёратгоҳнинг нақадар машҳур бўлганлигидан далолат беради. Масалан, Элиза Реклюнинг куйидаги маълумотларига назар ташлайлик:

“Марғилон бир неча чақиримгача чўзилган боғлар билан ўралган бўлиб, унинг ҳар тарафидан гумбазлар ва масжидларнинг салобатли миноралари қад кўтарган. Ушбу шаҳар ўзининг географик жойланиши ва соғлом иқлими туфайли рус ҳукумати томонидан Фарғона ўлкасининг бўлғуси пойтахти сифатида танланган эди. Бироқ Марғилонда рус шаҳари маҳаллий шаҳар

¹³³ ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп. № 1, Д. № 3473. Л. № 30.

¹³⁴ Писарчик А. К. Полевой отчет по экспедиции в Ферганскую долину 1938... С. 21.

ёнида барпо этилмай ундан 15 чақирим узоқликда жойда бунёд этилди. Маҳаллий афсоналарга кўра, бу ерда мусулмонлар томонидан азиз пайғамбарлардан бири сифатида эътироф этилган македониялик буюк фотиҳ Искандар Зулқарнайн дафн этилган. Аҳолининг назарида шу сабабдан ҳам шаҳар азалдан муқаддас бўлиб келмоқда Шубҳасизки, Марғилон ўзининг гўзалиги билан мағрурланишга ҳақли бўлган шаҳарлар жумласидандир”¹³⁵. Унинг ушбу сўзлари кейинчалик бошқа асарларда ҳам ўз ифодасини топган:

“Марғилон асосан туб аҳолидан иборат бўлган шаҳар. Аҳолиси 47 минг киши(1910 йилги маълумот)дан иборат. Марғилон гилам, ипак матолари ва мевалари ҳамда катта бозори билан муҳим савдо маркази сифатида доврўф қозонган шаҳардир. Марғилоннинг тарихий ёдгорликларидан бири Искандар подшоҳ мазоридир. Туркистоннинг баъзи бир тадқиқотчилари қабрни жуда ҳам эски обида бўлмаганлиги учун уни Македонский қабри эмаслигини инкор этсаларда, аммо марғилонликлар Александр Македонский шу қабрга дафн этилганлигига қаттиқ ишонадилар”¹³⁶.

1938 йилда Подшоҳ Искандар мазори билан яқиндан танишган этнограф А. К. Писарчикнинг келтирган маълумотларига кўра, мазор XX аср бошларида пишиқ ғиштдан квадрат шаклида қурилган бўлиб, ҳар бурчагида миноралар қад кўтарган. Мазор ҳовлисида доимий яшовчи кўп сонли шайхлар учун хоналар мавжуд бўлган. Шундай хоналарнинг бирини шарқий томонидаги деворида тожик тилида қуйидаги ёзув туширилган эди:

Манам Искандари Руми беҳеч олам наганжидам,
Нидо аз Ҳақ наёмад ба як Фарғона ганжидам.
Боон Искандария даҳмаҳо худ кардам,
Батақдири Худо дар мулки ин Фарғона ҳафтидам¹³⁷.

Мазмуни:

Менки, Искандар Румий сигмадим ҳеч бир оламга,

¹³⁵Элизе Реклю. Земля и люди. Всеобщая география. VI том. СПб. Издание картографического заведения А. Ильина. 1892. С. 406.

¹³⁶ Азиатская Россия. Том первый. СПб. Издание переселенческого управления главного управления землеустройства и земледельца. 1914. С.326.

¹³⁷ Писарчик А. К. Некоторые данные по исторической топографии городов Ферганы... С.153.

Келди ҳақдин нидо, сиғдим бир Фарғонага.
 Ўшал Искандарияда ўз номимга қуриб дахма,
 Худонинг амри ила топдим қўним мулки Фарғонада.

А. К. Писарчикнинг ёзишича, мазордан ғарбда Подшоҳ Искандар Зулқарнайн номли катта мадраса жойлашган бўлиб, 1938 йилга келиб мадраса ичида артель фаолият кўрсатган. Мозор девор билан ўралган бўлиб, дарвозахона, мазор ва ҳовли қисмидан иборат бўлган. Деворлар турли даврларда қурилган бўлиб, улардаги ғишт ўлчамлари ҳам бир хил бўлмаган. Демак, зиёратгоҳни таъмирлаш ишлари бир неча асрлар мобайнида давом этиб келган¹³⁸.

А. К. Писарчик мазкур Подшоҳ Искандар мазорини аслида бундан 300 йил муқаддам яшаб ўтган дарвозлик Искандар билан боғлайди. Унга қўра, ҳалқ орасида Искандар Зулқарнайн номининг машҳурлиги туфайли йиллар ўтиши билан мазорни Дарвозлик Искандар номига эмас, балки Искандар Зулқарнайнга нисбатан беришга одатланган эдилар. Шу сабабдан, Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ турли ривоятлар пайдо бўлган, деган фикрни келтиради¹³⁹.

Академик М.Е. Массон ҳам мазкур зиёратгоҳда дафн этилган шахс Александр Македонский эмас, балки Бухоронинг тоғлиқ ҳудудларидан бири ҳукмронлик қилган Искандар исмли ҳукмдор эканлигини айтади. У бу фикрига мисол қилиб мазор деворига ёзилган ҳижрий 1134 (1721) санани кўрсатади¹⁴⁰.

Таниқли олим С. Н. Абашин ҳам Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ мақоласида шу фикрларга таяниб, Марғилондаги Подшоҳ Искандар мазорининг пайдо бўлишида XVIII аср охири – XIX аср бошларида Қоратегин ва Дарвоз ҳудудидан кўп сонли аҳолининг Фарғонага кўчиб келиши сабаб бўлганлигини таъкидлайди. Чунки, мазкур ҳудудларда яшовчи тоғлиқ халқлар ўзларини Искандар авлоди эканликларини эътироф этиб келганлар. Шу сабабдан уларда Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ зиёратгоҳлар мавжуд

¹³⁸ Абдулаҳатов Н. Марғилон зиёратгоҳлари // Марғилон асрлар силсиласида (Республика илмий-амалий семинар материаллари). Фарғона. 2005. 35-б.

¹³⁹ Ўша асар. 153-б.

¹⁴⁰ Массон М. Е. XIX аср охири ва XX аср бошларида Ўрта Осиё халқлари хотирасида Александр Македонский тўғрисидаги тасаввурлар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Т., 1980. №1 31-б.

бўлган¹⁴¹. Бироқ, Марғилон шаҳридаги Подшоҳ Искандар зиёратгоҳини Қоратегин ва Дарвоз халқларини Фарғона водийсига кириб келиши билан боғлаш бизнинг назаримизда ҳанузгача буткул ўз исботини топган эмас. Шундай экан мазор афсонавий Искандар Зулқарнайн номи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Чунончи, XVII асрнинг охирида Бухоро хони Субхонқулихон томонидан Марғилондаги Пури Сиддиқ мазорига берилган вақфномада Фарғона вилоятида Искандар Зулқарнайн дафн этилганлиги таъкидлаб ўтилган¹⁴². Демак, мазкур зиёратгоҳ 1721 барпо қилинмаган, балки ўша йили қайта таъмирланган бўлиши мумкин. Зеро Подшоҳ Искандар мазори Бухоро хони Субхонқулихон даврида ҳам, яъни XVII асрнинг иккинчи ярмида мавжуд бўлиб, ўша даврларда ҳам Марғилоннинг қадимги зиёратгоҳларидан бири сифатида машҳур бўлган эди. Бизнингча, Подшоҳ Искандар мазори ўзбек хонларига қадар, яъни теурийлар даврида ҳам мавжуд бўлганлиги эҳтимолдан холи эмас¹⁴³. Бу ҳолат юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Шарқда Искандар Зулқарнайн образини нафақат бадий адабиётда балки, оддий омма ичида ҳам кенг шуҳрат топганлиги сабаб бўлиши мумкин.

Ўрта Осиёда Искандар Зулқарнайн номи билан боғлиқ жой номлари мавжуд бўлиб, Тожикистоннинг Фон тоғларидаги кўлни Искандаркўл деб аташади¹⁴⁴. Шунингдек, Амударё ёқасида, Келиф шаҳрида Зулқарнайн работи бўлган¹⁴⁵. Қолаверса, Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ зиёратгоҳлар Марғилон шаҳридан ташқари, Ғарбий Помирнинг Барнавадж қишлоғида ҳам мавжуд бўлиб, у ҳам Пошшо Искандар мазори, деб аталган.

Ривоятларга кўра, Искандар Зулқарнайн вафотидан олдин кўлини кўтариб қўйиб, қаерда кўли пастга тушса шу ерда дафн этишларини васият қилган эмиш. Шу тариқа Мозордара дарёси бўйида унинг кўлига пастга тушгач шу ерда дафн этишибди. Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ яна бир зиёратгоҳни XVII асрда яшаб ўтган тарихчи олим Маҳмуд ибн Вали ўзининг “Баҳр ул

¹⁴¹ Абашин С. Н. Культ двурогого Искандара у горцев Центральной Азии // Среднеазиатской этнографической сборник. Выпуск V.- М.: “Наука”, 2006. С.202.

¹⁴² ЦГА. Узбекистан. Фонд №И-19 Оп.№ 1, Д. № 34739. Л.№ 9.

¹⁴³ Абдулаҳатов Н.Марғилон шаҳридаги Подшоҳ Искандар зиёратгоҳи // Имом ал Бухорий сабоқлари. 2006. №1. – Б.27.

¹⁴⁴ Хашимов А. А. По следам легенд.- Т.: “Ўзбекистон”, 1990. С. 42.

¹⁴⁵ Қораев С. Географик номлар маъносини биласизми. - Т.: “ Ўзбекистон”, 1970. 60-б.

асрор” асарида келтириб ўтади. Унга кўра, Балх вилоятига тобеъ бўлган Дерезез номли қишлоқдаги Айн Искандария чашмаси тепасидаги мақбарага маҳаллий аҳоли Искандар Зулқарнайн дафн этилган деб қараганлар¹⁴⁶.

Бизнингча, Марғилонда Подшоҳ Искандар мазорининг пайдо бўлишида бир неча сабаблар мавжуд. Улардан бири Ўрта Осиё халқларида қадимги Самарқанд, Марв, Ҳирот, Исфаҳон, Балх сингари шаҳарларнинг асосчиси Искандар Зулқарнайн деб қарашлари билан ҳам боғлиқ¹⁴⁷. Чунки ўрта X-XII асрларда ёзма манбаларда Ўрта Осиё шаҳарларини Искандар Зулқарнайн барпо этганлиги хусусида маълумотлар учрайди. XI асрда яшаб ўтган машҳур олим Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида бу ҳақда жумладан қуйидагича баён этилган:

“Тироз яқинидаги шаҳарчада яшовчилар ҳам чигил деб аталадилар. Шундай аташ асослидир. Чунки Зулқарнайн арғулар шаҳрига етганда қаттиқ ёмғир ёғиб, ерлар лой, ботқоқ бўлиб кетган ва Искандар юролмай қийналган. У хафа бўлиб, форсича “ин чигил аст” бу қандай лой, бундай қутилаолмаймиз деб ғазабланган. Сўнг у ерда бино қуришга буюрди, сўнг бу кунларда чигил деб аталувчи қўрғон бино қилинди. У ерда яшовчи туркий қабилалар ҳам шу ном билан (чигилий) деб аталадилар. Шундан сўнг бу ном ҳар ёққа тарқалди”¹⁴⁸.

Бу ҳақда Ҳазрат Абдурахмон Жомий ҳам ўзининг “Искандар хирадномаси” достонида ҳам баён этган:

Хитой ерларидан токи Руму Рус
 Жаҳонда қолмади армону афсус.
 Гоҳида Ҳиндуга қилич кўтарди,
 Гоҳи Хоразм-ла уруш этарди.
 Гоҳ нурдан зулматни ёритар эди,
 Зулмат ҳам нуридан фахр этарди.
 Кўп бутхоналарни буза бошлади,
 Зардўшт-зардўштликка олов ташлади...
 Шаҳарлар қурдирди ўзи қўйди от,

¹⁴⁶ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн. -Т.: “Фан”, 1977. С.98.

¹⁴⁷ Абд ар-Рашид ал Бакуви. Китаб талхис ал-асрар ва аджаиб ал-малик ал-кахҳар. - М.: “Наука”, 1971. С. 245.

¹⁴⁸Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I том / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. Т., 1960. 374-б.

Шулардан Самарқанду Марву Ҳирот¹⁴⁹.

Фикримизнинг исботи сифатида маърифатпарвар олим Ибротнинг(1862-1937) қуйидаги маълумотларини келтириб ўтамиз: “Фарғона бир шаҳри қадим ва аҳолийи надимдурки, аввало Искандари Румийдан ва Қубоду Афросиёбдин қолгандур”¹⁵⁰. Шундай экан маҳаллий аҳоли орасида Марғилонни ҳам Искандар бино этган деган қарашлар мавжуд бўлиб, бу эса ўз навбатида зиёратгоҳнинг тикланишига асос бўлиши мумкинлиги эҳтимолдан холи эмаслигини кўрсатади¹⁵¹.

Иккинчиси, агар ушбу мозорга Искандар исмли Дарвоз ҳукмдори дафн этилганда ҳам аҳоли уни бежиз Искандар Зулқарнайн билан боғламаган эдилар. Чунончи, Дарвозда қадимдан ҳукмронлик қилиб келган шоҳлар сулоласи ўзларини Искандар Зулқарнайннинг авлоди деб билганлар¹⁵². Шу боис дарвозлик Искандарнинг Искандар Зулқарнайннинг авлоди эканлиги ҳам мозорни машҳур Искандарга номига нисбатан беришларига асос бўлган кўринади. Бу ҳам мозорлар ичида айнан шу зиёратгоҳ мавқеининг ортишига катта аҳамият кўрсатган.

Бинобарин, бу масалада “Тарихи муллозода” китобида келтирилган қуйидаги фикрга эътибор берайлик: “Кашф ва аён аҳлидан бўлган баъзи кишилар айтишича, агар [зиёрат қилувчи] кишилар бирор бир азиз ёки улуғ турбатига етишса ва ўша бузург шу жойда дафн этилган деб ишонч ҳосил қилса ва у ҳақиқатда бундай бўлмаса-да, ўша бузургнинг файзи ва мадади унинг камол тариқига нуқсонсиз еткази, чунки руҳлар оламида яқинлик ва узоқ бўлиш тушунчаси йўқдир... [Хожа Порсо] юқорида айтилганларни маъқуладилар. Бас, қайси бир мозор бирор-бир улуғ номи билан шуҳрат топган бўлиб, аслида бошқа шахс кўмилган бўлса [ҳам], зиёратчи уни муаззам ва мукаррам тутмоғи лозим, токи ул азиз руҳининг баракотидан баҳраманд бўлсин”¹⁵³.

¹⁴⁹ Абдурахмон Жомий. “Искандар хирадномаси” достонидан. - Т.: “Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти”, 1971. 214-б.

¹⁵⁰ Иброт. Фарғона тарихи... 277-б.

¹⁵¹ Абдулаҳатов Н. Марғилон зиёратгоҳлари... 36-б.

¹⁵² Махмуд ибн Вали. Море тайн...С. 47.

¹⁵³ Аҳмад ибн Махмуд Бухорий “Муъин ал-фуқаро”. Тарихи муллозода (“Бухоро мозорлари зикри”). Сўзбоши, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Б.Аминов. - Т.: “Янги аср авлоди”, 2009 31-32-б.

Марғилондаги Подшоҳ Искандар мозори ҳақида сўз юритганда, маҳаллий аҳолининг бу зиёратгоҳ ҳақидаги ҳозирга қадар сақланиб қолган диний қарашларини ҳам унутмаслик лозим. Уларнинг тасаввурларига кўра, Подшоҳ Искандар Худонинг севган бандаси, яъни валий зотлардан бири бўлган.

Шу боис мазор олдидан отда ўтиб бўлмаган. Акс ҳолда Мозорбува, яъни Ҳазрат Подшоҳ Искандарга ҳурматсизлик қилган бўлади, деб қаралган. Қизиғи шундаки, бундай ножўя ҳаракатлари учун кишилар ўша жойнинг ўзида фалокатга учраб, отдан учиб кетиш, қоқилиб йиқилиш сингари ҳолатларга дучор бўлганлар¹⁵⁴. Бугунга келиб, мазор сақланиб қолмаган бўлса-да, Подшоҳ Искандар масжиди олдидан ўтаётган аҳоли бу Ҳазрат Подшоҳ Искандарга атаб Қуръон тиловат қиладилар. Шундай экан Подшоҳ Искандар мозори ҳақидаги тасаввурлар марғилонликлар орасида ҳали ҳануз мавжуд ва бу қарашлар даврлар ўтсада турли ривоят ва афсоналар орқали сақланиб қолаверади¹⁵⁵.

ТОШЛОҚТЕПА МАҲАЛЛАСИ

Тошлоқтепа маҳалла фуқаролар йиғинини дастлабки номи ҳам Тошлоқтепа деб аталган. Ривоятларга кўра маҳалла ҳудудида тошлиқ тепалик бўлгани учун шу ном билан аталган экан¹⁵⁶.

Таъкид жоизки, Тошлоқ номи тош сўзига ўзақдан англашиладиган предмет, нарсанинг мўллигини, кўплигини билдирадиган ўрин-жой оти ясовчи – лоқ қўшимчасини қўшиш орқали ясалган. Тошлоқ – тошли, тоши кўп, сертош ерларда вужудга келган, ташкил топган қишлоқ маъносини ифода қилади. Аввал қишлоқ номи сифатида шакланган Тошлоқ топономи кейинчалик туман номига кўчган¹⁵⁷.

Тошлоқ номи билан юритилувчи жой номлари юртимизда оз эмас. Андижон вилоятининг Қўрғонтепа, Избоскан, Андижон, Жалолқудуқ, Балиқчи, Наманган вилоятининг Уйчи, Янгиқўрғон,

¹⁵⁴ Абдулаҳатов Н, Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. - Т.: “Шарқ”, 2005. 34-б.

¹⁵⁵ Абдулаҳатов Н. Марғилон зиёратгоҳлари... 38-б

¹⁵⁶ Марғилон шаҳри, Тошлоқтепа маҳалласида яшовчи Набижон Тошпўлатовдан (1926 йилда туғилган) ёзиб олинди.

¹⁵⁷ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Тўхтабоев И. Тошлоқ тарихидан лавҳалар. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2010.

Норин, Косонсой, Тўрақўрғон, Фарғона вилоятининг Қўштепа, Тошкент вилоятининг Бўка, Қуйи Чирчиқ туманларида Тошлоқ номида қишлоқ ва маҳаллалар мавжуд¹⁵⁸.

Ҳозирги кунда Тошлоқтепа маҳалла фуқаролар йиғинида 1221 та оила мавжуд бўлиб унда 6500 нафар аҳоли истиқомат қилади.

Тошлоқтепа маҳалласининг ижтимоий-маданий ҳаётига назар ташлайдиган бўлсак, бу ерда 1 та даволаш муассаси, 2 та сартарошхона, 11 та савдо шаҳобчалари, 2 та қассобхона, 3 та ошхона, 4 та оталар чойхонаси фаолият кўрсатмоқда. Маҳалла аҳли косибчилик ҳунари билан шуғулланади.

Тошлоқтепа маҳалла фуқаролар йиғини Имом Заҳириддин, Шоҳимардон, Бехизор, Ватан, А.Тешабоев, Эҳтиром, Ҳамкорлик, Навниҳол, Бодомзор, Янгибоғ, Алпомиш, Тошлоқтепа, Сандиқчи, Фарҳод, Жайхун, ал- Фарғоний, Тутзор, Анорзор, Токзор, Тепатаги, Шердор, Ош тор кўча, Анжирзор, Лутфий, Улуғбек, Саодат, Навниҳол торкўча сингари 28 та кўчадан таркиб топган.

1991-2011 йиллар давомида Тошлоқтепа маҳалла фуқаролар йиғинидан 20 дан ортиқ кишилар муқаддас ҳаж зиёратига бориб келдилар.

Тошлоқтепа ҳудудида қадимги Қизлартепа археологик ёдгорлиги мавжуд бўлиб у ҳақда қадимшунос А.Анорбоев жумладан шундай ёзади: "Маълум бўлишича, милодий эрадан аввалги I асрнинг охирида пайдо бўлган шаҳар ҳозирги Машъад (Машад) маҳалласида жойлашган бўлиб, Машъад қабристонидан бошлаб то Қизлар-тепа ёдгорлигигача бўлган ҳудудни эгаллаган. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, илк Марғилон шаҳрининг харобалари жойлашган ернинг ҳамма жойида илк маданий қатлам қолдиқлари ёки унинг излари топилган, яъни 20 гектардан зиёдроқ майдоннинг аксарият ҳамма жойида милодий эрадан аввалги I -милодий эранинг I асрига оид материаллар борлиги кузатилган. Милодий эранинг II асридан шаҳар Марғилонсой соҳили бўйлаб жанубий-шарқ ва шимолий-ғарб томонга кенгая бошлайди. Худди шу даврларда милодий эранинг II асрининг охири - III асрни бошларида ҳозирги Тошлоқтепа маҳалласидаги Қизлар-тепа ёдгорлиги ўрнида шаҳар ибодатхонаси бунёд этилади.

Ибодатхона шаҳарнинг чеккасида махсус тахтсуфа – "платформа" устига қурилган. Ибодатхонани қуришдан олдин, унга жой тайёрланиб, сўнгра у ерга 0,40-0,45 м. қалинликда тоза қум тахтсуфа

¹⁵⁸ Охунов Н.Жой номлари таъбири. –Т.: "Ўзбекистон", 1994. 50-б.

қурилган. Шундан кейин, тахтсуфани устига монументал архитектурага эга бўлган олов ибодатхонаси қурилган Қизлартепадан топилган ибодатхона асосан икки қисмдан иборат бўлиб, марказда тўғри тўртбурчакли 6x6 м. хона, уни атрофида айланма коридор бор. Ибодатхона деворининг қалинлиги 1 м. Марказий хонада муқаддас олов ёниб турган махсус ўчоқ жойлашган”¹⁵⁹.

Қизлартепа археологик ёдгорлиги тарихига доир қизиқарли маълумотлар у ерда қазишма ишларини оли борган қадимшунос олим Фарҳоджон Мақсудовнинг илмий тадқиқотларида ўз аксини топган¹⁶⁰. Жумладан Ф.Мақсудов “Қадимги Марғилон” номли мақоласида Қизлартепа ёдгорлиги тўғрисида шундай ёзади:

“Қизлартепа овал шаклга эга бўлиб, майдони 36x60 м кв ва баландлиги 3,8 метрдир. Ёдгорликнинг ғарбий қисмида тўртбурчак шаклида 14x22 м кв майдонга ва 3-3,5 м баландликка эга бўлган тепалик мавжуд. Шарқий томонида эса юмалоқ шаклда диаметри 20 м ва баландлиги 2 м га тенг майдон жойлашган. Ёдгорликнинг уст қисми текис ва унинг юзасидан терилган сопол қолдиқлар қизил ангобли идишларга тегишлидир. Археологик қазишмалар натижасида бу ерда атрофларида айланма йўлақлари бўлган ва ўртада йирик тўртбурчаксимон хонани ташкил қиладиган бино очилган. Марказий хонанинг ўлчовлари 6x6 м кв тенг бўлиб, қалинлиги 1 м бўлган деворлар билан ўралган, лекин бу деворлар яхши сақланмаган. Деворларнинг шимолий, ғарбий ва жанубий юзалари бироз сақланиб қолган бўлса, шарқий юзаси фақат хонанинг жануби-шарқий бурчагада очилган. Деворларнинг сақланган баландлиги 30-110 см ни ташкил қилиб, уларнинг юзалари майин лойдан қилинган уч қатламли силлиқ сомон сувоғи билан қопланган.

Қазишмалар бинонинг баланд пахса тагкурси устида икки қатор девор билан ўралган ва натижада атрофида ёпиқ айланма йўлақларга эга бўлган марказий хонанинг қурилмаси эканлигини

¹⁵⁹ Анорбоев А.А. Марғилоннинг узок ўтмиш маданиятини излаб...21-22-б.

¹⁶⁰ Бу ҳақда қаранг: Мақсудов Ф: Мақсудов Ф.А. Некоторые вопросы семантики процарапанного орнамента на керамике Маргилана (По материалам Кызлартепа) // Имку, Вып. 28, Ташкент, 1997; Мақсудов Ф.А. Становление и этапы развития земледельческой культуры Южной Ферганы // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Самарканд, 2002; Мақсудов Қадимги Марғилон// Марғилон асрлар силсиласида (Республика илмий-амалий семинари материаллари). Фарғона, 2005.

аниқланди. Марказий хонада, йўлакларда ва ташқи девор ташқарисида маиший қолдиқларни ўз ичига олган маданий қатламлар топилди. Мазкур қурилманинг хусусиятлари ҳамда марказий хонанинг ўртасида бир-бирига ёпиштирилиб қурилган йирик ўчоқларнинг мавжудлиги бинодан диний мақсадларда фойдаланганлигидан далолат беради. Қурилманинг маҳобатлилиги ва режасининг хусусиятлари унинг оташпарастлик (олов) ибодатхонаси эканлигани исботлайди. Р.Х. Сулаймоновнинг фикрича Қизлартепа каби Ўрта Осиё ибодатхоналари "... оловга сиғиниш маросимлари ўтказиладиган ва Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарлашган марказларига оид морфологик жиҳатдан бир-бирга борлиқ ибодатхона турлари ..." гуруҳига киради.

Бундай ибодатхона мажмуаларини қуриш анъанаси Фарғона учун янгилик бўлган. Бу меъморий анъана Ўрта Осиёнинг жануби-ғарбий ҳудудларидан кириб келганга ўхшайди. Демак, милoddан олдинги III-II асрлардан бошлаб Фарғонада жануби-ғарбий маданиятиларнинг таъсири кўзга ташланади. Бу таъсир оч тусли Эйлатон сополининг ўрнига қизил ангобли сопол идишларнинг кенг тарқалишида, ҳамда алоҳида баланд зинасимон таг-курсида қурилган "атрофида ёпиқ йўлаклар билан ўралган марказий хона" турига оид маҳобатли ибодатхона қурилишларининг пайдо бўлишида яққол кўринади.

Қизлартепадаги топилмаларнинг асосини сопол идиш қолдиқлари ташкил қилади. Ҳаммаси бўлиб Қизлартепада 1000 дан ортиқ сопол синиқлари топилиб, уларнинг 370 таси (100% деб олинган) идишнинг ҳақиқий шаклини тиклашга имкон беради; улардан 51 тасида, яъни 14% да қизил ангоб устидан куйдирилишдан олдин қирма нақш солинган. Қизил ангобли идишларининг асосий қисми чарҳда тайёрланган ва уларнинг ичида коса, чапя ва кўзалар катта гуруҳни ташкил қилади. Кўплаб учрайдиган хум ва хумчалар кабилар ва сув сақлаш идишлари эса асосан кўлда ясалган. Сопол идиш мажмуалари очиқ ва ёпиқ шаклларга эга.

Стратиграфик жиҳатдан Қизлартепа уч босқичга бўлинади — Қизлартепа 1, 2 ва 3. Қизлартепа 1 даврининг сопол мажмуаси кўп жиҳатдан чарҳда тайёрланган қизил ангобли сопол идишларнинг илк мажмуаларини ўз ичига олган, Симтепа 2 ва 3 мажмуаларига ўхшаш бўлиб чиқди. Қизлартепа 1 даврининг энг кечки сопол синиқлари бўйича бу мажмуа милодий эранинг бошларига, яъни 1-

II асрлари билан даврлаштирилди.

Қизлартепа 2 даврида сопол мажмуасида катта ўзгаришлар содир бўлади: идишларнинг шакл турлари бирданга кўпайиб кетади. Ангоб қоплами зичлашиб, тўқ порлоқ тус олади. Ўхшаш сопол мажмуалари тадқиқотчилар томонидан кенг давр билан белгиланади — милодий эранинг бошидан — III-IV асрларга).

Қизлартепа 3 даврида ҳам чархда тайёрланган сопол идишлар қўлда ясалган идишлардан кўра анча кўп бўлади (қўлда ясалганлар 2% ни ташкил қилади), шунингдек, қирма нақшли сополларнинг сони ҳам озайиб боради (15%). Чарх сополлари орасида йирик, қалин деворчали, ҳамда зич тўқ қизил тусларга эга сопол буюмлар пайдо бўлади. Шу билан бирга сопол идиш шакл турлари камаяди, эски шакллар йўқ бўлади, ўрнига эса янгилари пайдо бўлади. Бундай сопол идишлар V-VI асрларга хосдир¹⁶¹.

ЯНГИ ҲАЁТ МАҲАЛЛАСИ

Янги ҳаёт маҳалла фуқаролар йиғинида 2011 йилдаги маълумотга кўра 1276 та хонадон мавжуд бўлиб, 9000 минг нафардан зиёд аҳоли истиқомат қилади.

Янги ҳаёт маҳалла фуқаролар йиғини Сўфи Оллоёр, ал-Фарғоний, Бурҳониддин Марғиноний, Сойбўйи, Терактаги сингари кўчалардан таркиб топган.

Янги ҳаёт маҳалласининг ижтимоий-маданий ҳаётига назар ташлайдиган бўлсак, бу ерда 1 та умумий ўрта таълим мактаби, 1 та болалар боғчаси, кўп тармоқли поликлиника, 3 та нонвойхона, 3 та сартарошхона, 3 та савдо шаҳобчалари, 3 та қассобхона, 4 та оталар чойхонаси, 1 та ёшлар хиёбони фаолият кўрсатмоқда. Маҳалла худудида 2 та қабристон мавжуд.

Янги ҳаёт маҳалла фуқаролар йиғинида косибчилик, кўнчилик, атлас ва адрас тўқиш билан шуғулланувчи ҳунармандлар оилалар мавжуд. Айниқса бу ерда бир неча асрлардан бери нонвойчилик билан шуғулланиб келаётган оилалар истиқомат қилади. Айнан мана шундай нонвойлар оиласи Марғилон нонини дунёга машҳур қилган. Бундай касб билан шуғулланган оилалар

¹⁶¹ Мақсудов Ф. Қадимги Марғилон // Фарғона водийсининг қадимий шаҳарлари. Т., 2008. 65-68-б.

Марғилонда қадимдан ғоят қадрланган. Зеро, донишмандлар айтганидек, башарият тарихи бир бурда нондан, унинг атрофидаги саргардонликдан бошланади.

Одатда мўйсафидлар “Ноннинг бурдасини ёки ҳатто, ушоғини ерда кўриб қолганда, уни “увол” деб дарҳол ердан олиб ўпадилар, сўнгра оёқ остидан бирор четга, масалан деворнинг ковагига олиб қўядилар. Бундай пайтларда улар “Ноннинг ушоғи ҳам нон, уни босган нонкўр бўлади”, дея ёшларга танбеҳ берадилар. Болалигимизда биз ҳам ушбу танбеҳларни эшитиб ўсиб-улғайдик. Фақат ёшимиз бир жойга етиб, сочимизга оқ оралаган дамлардагина ўша пурмаъно сўзларнинг қанчалик ҳақиқат эканлигини тушиниб етдик. Ажабо, кексаларимиз нақадар доно, ақлли бўлишган экан. Шу ўринда Э.Юсупов ҳамда Ф.Исмоиловларни “Нон-азиз” мақоласидан қуйидагиларни келтириб ўтсак:

“Нон деган сўзнинг замиримида ҳаёт мазмуни бор. Бинобарин, нон – тирикчилигимиз манбаи, ҳаётимиз зийнати, фаровонлигимиз манбаи, фаровонлигимиз, қувончимиз асоси. Барча халқларнинг мақол ва маталларида, эртақ ва афсоналарида нон беқиёс улуғланади. Қаҳрамонлар, табаррук одамлар, меҳмонизмонлар нон-туз билан кутиб олинади, “Нон урсин” деб қасам ичган одамга унинг ашё – далили бўлмаса ҳам ишонганлар; нонни оёқ ости қилган хору-зор ва кўр бўлади дейишади; меҳмонга борганда нон олиб борилади; уйга меҳмон келса, дастурхонга энг аввало нон қўйилади. Нонни тескари қўйиб бўлмайди, тескарасидан тишланмайди. Нондек азиз бўлсинлар, бир-бирларига нондек иссиқ кўринсинлар, деган ниятда келин-куёвларга нон-туз тутадилар; турмушга чиқмаган қизларга бахти очилсин деб, тўй нонидан едирадилар. Нон билан боғлиқ яна қанчадан-қанча удумлар бор. Уларнинг ҳаммасида ҳам инсон ҳаётининг безағи – нон улуғланади. Одамзод буғдойни кашф қилиб ундан нон тайёрлаб ейишни ўрганганига неча минг йиллар бўлди. Қадимий даврларда одамлар табиатда тайёр ўтларни, мевачеваларни еб умр кечирганлар. Кўп йиллар ўтиб, тўйимли ва таъмли бўлган буғдой нони пайдо бўлгандан бошлаб нон одам боласининг ризқу-рўзига айланган. Ўша даврлардаёқ нон юқори баҳоланган, қадрланган. Қадимги Мисрда нон қуёш ва олтин билан бир қаторда турган. Уни “қуёш”га, “олтин”га таққослаганлар. Ҳозирги кунда ҳам ҳиндулар нонни “барча таомларнинг онаси” деб

улуғлайдилар. Ўзбек халқи қадимдан нонга беқиёс ҳурмат билан қараган. Фарзандларини нонга бўлган ҳурмат руҳида тарбиялаган. Ривоятларга кўра Мирзо Улуғбек Самарқанд атрофида юрганда йўл ёқасида ётган бир бурда нонни кўриб қолади-да, отдан тушиб, уни қўйнига солади. Унинг ёнидагилардан бири: “Султоним, нега бизга буюрмай, ўзингиз отдан тушдингиз?” деб сўраганида Улуғбек: “Нонни дастлаб мен кўрдим, уни ердан олишни бировга буюриш нонга нисбатан ҳурматсизлик бўларди. Нон олдида менинг султонлигим, мартабам ҳечдир” – деб жавоб берган экан”¹⁶².

Дарҳақиқат нон тўғрисида ва Марғилон нонвойлари ҳақида қанча сўз айтсак оз. Шундай экан мавзудан четга чиқмаслик учун нон тўғрисидаги ҳикоямизга нуқта қўйсак.

Янги ҳаёт маҳалла фуқаролар йиғинида Яккатут бува зиёратгоҳи жойлашган. Айтиш жоизки, Фарғона водийсида Яккатут ном билан аталувчи жой номлари кўплаб учрайди¹⁶³. Ривоятларга кўра, азиз-авлиёлардан бири шу қишлоққа келган пайт ҳассасини ерга суққач ҳасса кўкариб, азим тут дарахтига айланган экан¹⁶⁴. Кейинчалик шу тут дарахти номи билан қишлоқ Яккатут деб аталган эмиш¹⁶⁵. Яккатут бува зиёратгоҳига баҳор ва ёз ойларида аёллар асосан чоршанба куни зиёратга келдилар. Қайси бир одамнинг чорвасидаги қўй, мол, ёки оти касал бўлиб қолса, шу мазор атрофидан уч марта айлантириб олиб кетади ва шу тарзда касал ҳайвони тuzалиб кетар экан. Аҳоли орасида зиёратгоҳдаги ёлғиз тутни қадимий тут дейишади, шу сабабдан ҳам зиёратгоҳ Яккатут бува мазори дейилади.

Изланишлар шуни кўрсатмоқдаки Яккатут номи билан боғлиқ нафақат Фарғона вилоятида балки Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида ҳам учрайди. Масалан, Наманганнинг Уйчи туманидаги Яккатут қишлоғида, Сурхондарё вилояти Олтинсой туманидаги Маданият қишлоғида ҳам Яккатут бобо зиёратгоҳи жойлашган.

¹⁶² Юсупов Э., Исмоилов Ф. Инсон баркамоллиги. - Т.: “ Ўзбекистон”, 1990. 215-216-б.

¹⁶³ Қаранг: Список населенных местъ Ферганской области. Скобелев, 1909; Троицкая А.Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: “Наука”, 1968.

¹⁶⁴ Дала тадқиқотлари. 2010 йил. Фарғона вилояти, Тошлоқ тумани Тўхтабоев қишлоқ фуқаролар йиғинининг Заркент маҳалласида яшовчи Салимахон Мирзаабдуллаевдан (1957 йилда туғилган) ёзиб олинди.

¹⁶⁵ Дала тадқиқотлари. 2010 йил. Фарғона вилояти, Тошлоқ тумани Бирлик қишлоқ фуқаролар йиғинининг Яккатут маҳалласида яшовчи Қодиржон Турсуновдан (1934 йилда туғилган) ёзиб олинди.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки Республикамизда жумладан, Фарғона водийсида тут билан боғлиқ зиёратгоҳлар кўплаб учрайди. “Чилла тут”, “Тутти Калон” “Тут ота” мазорлари шулар жумласидандир¹⁶⁶.

Фарғона вилоятида ҳам “Яккатут мазор”, “Япалоқ тут мазор”, “Сертут бува” сингари зиёратгоҳлар мавжуд. Бу эса тут дарахтининг қадимдан ардоқлаб келинганлигининг ўзига хос кўринишидир¹⁶⁷.

Бизнингча, тут дарахтини муқаддаслаштиришнинг яна бир муҳим омилли қадимги даврлардан буён очарчилик вақтларида унинг меваси аҳолининг асосий кундалик таоми бўлиб келганлигидир. Афсуски тут пишиғига етиб келиш очарчилик йилларида ҳар кимга насиб этмаган. Масалан, ўтган асрнинг бошларида юз берган очарчилик нақадар даҳшатли бўлганлигини кўп бор эшитганмиз. Кексаларнинг нақл қилишларича, тут меваси очарчилик йилларида кишилар учун ноҳдек азиз бўлиб қолган. Демак, унинг бу қадар “мевалар султони” дея улуғланишининг сабабларидан бири ҳам очлик азобига дучор бўлганлар жонига дармон бўлганлиги бўлса керак¹⁶⁸.

ОРОЛБЎЙИ МАҲАЛЛАСИ

Оролбўйи маҳалла фуқаролар йиғинида 2011 йилдаги маълумотга кўра 657 та хонадон мавжуд бўлиб, 4500 минг нафардан зиёд аҳоли истиқомат қилади.

Оролбўйи маҳалла фуқаролар йиғини Оролбўйи, Пиллачи, Беҳзод, Янгиариқ, Қори-Ниёзий, Иқбол, ал-Фарғоний, Яккатутбува, Наво, Ихлос, Семуруғ, Саховат, Садаф, Само сингари 15 та кўчалардан таркиб топган.

¹⁶⁶ Бу ҳақда қаранг: Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований у узбеков Хорезма. – М., 1969; Снесарев. Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – М.: “Наука”. 1983; Писарчик А.К. О пережитках культа ивы у таджиков // Прошлое Средней Азии.– Д.: “Дониш”, 1987.

¹⁶⁷ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Азимов В. Олтиариқ зиёратгоҳлари. –Т.: “Шарқ”, 2005; Абдулаҳатов Н, Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари. – Ф.: “Фарғона”, 2007.

¹⁶⁸ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н., Азимов В. Эл ва ер фарзанди. – Т.: “Шарқ”, 2008.

1991-2011 Оролбўйи маҳалла фуқаролар йиғинидан 25 нафар киши Муборак Ҳаж зиёрати амалларини бажариб қайтдилар.

Оролбўйи маҳалласида атлас ва адрас тўқувчилар, попоп чорсилар тикувчилар, дўппидўзлар, арқон эшувчи, кўрпа-тўшак ва якандоз тикувчилар, беқасам тўн тикиш билан шуғулланувчи хунарманд оилалар истиқомат қилади.

Аҳоли орасида сақланиб қолган ривоятга кўра қадимда маҳалла ҳудуди қамишзор оролчалардан иборат бўлган. Шу сабабдан кейинчалик маҳалла номи ҳам Оролбўйи деб аталган экан. Маҳалла номини келиб чиқишида бу ривоят қанчалик ҳақиқат эканлиги бизга номаълум. Бироқ Қўқон хонлиги архивига доир ҳужжатлар орасида Орол деб аталувчи жой номлари кўп учрайди. Масалан, 1869 йили Султон Муродбек томонидан Мулла Исмоил юзбоши номига берилган ҳужжатда Орол ерларидаги¹⁶⁹ полиз экинларидан танобона солиғи олинмаслиги таъкидланади¹⁷⁰.

Бизнингча маҳалланинг Оролбўйи деб аталаши аслида этноним билан боғлиқ бўлса керак. Чунки Жаҳонгир Латипов ўзининг “Марғилон ва унинг атрофлари топонимикаси” мавзусидаги илмий тадқиқот ишида уруғлар номи билан боғлиқ маҳаллалар жумласига Оролбой маҳалласини ҳам киритиб ўтган¹⁷¹. Дарҳақиқат туркий халқларда Оролбой деб аталувчи уруғ мавжуд бўлган¹⁷². Жумладан, қорақалпоқларнинг орис ўн тўрт уруғ деб аталган қабила уруғ гуруҳига Оролбой уруғи ҳам кирган¹⁷³.

Юқорида келтирилган маълумотларданг кўринадики, Оролбўйи номининг келиб чиқиши борасида аниқ бир хулосага келинган эмас. Демак бу мавзу қўшимча илмий текширишларни талаб қилади.

¹⁶⁹ Марғилон атрофидаги ерлар назарда тутилмоқда.

¹⁷⁰ Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века... С 281.

¹⁷¹ Бу ҳақда қаранг: Латипов Дж. Топонимия города Маргилана и его окрестной (Лингвистический анализ). АҚД (АН УзССР. Институт языка и литературы им. А.С.Пушкина). Ташкент, 1975.

¹⁷² Бу ҳақда қаранг: Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л., 1950; Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971; Шаниязов К. Ш. К этнической истории узбекского народа. -Т.: “Фан”, 1974; Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. - М.: “Наука”, 1976; Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. - Т.: “Фан”, 1983; Заки Валидий. Ўзбек уруғлари // Ўзбегим. Т., 1992.

¹⁷³ Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6–жилд.-Т.:“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2003. 560-б.

Оролбўйи маҳаласининг жанубий-шарқий томонида аввалда Қизлар буви мозори деб аталувчи зиёратгоҳ мавжуд бўлган.

Маълумки, қадимдан юртимизда аёлларнинг турмушида муқаддас зиёратгоҳлар алоҳида ўрин тутиб келинган. Жумладан Фарғона водийсидаги аёллар зиёратгоҳига нисбатан кўп ҳолларда “Биби”, “Момо”, “Она” “Буви” атамалари қўшиб айтилиб зиёратчи аёллар уларни ўзларига энг яқин меҳрибон инсонлар сифатиб қараб онажонимиз, бувижонимиз, момомиз, дея ҳурмат маъносида тилга оладилар. Аёллар зиёратгоҳига нисбатан кўп ҳолларда “Биби”, “Момо”, “Она” “Буви” “Қиз” атамалари қўшиб айтилиб зиёратчи аёллар уларни ўзларига энг яқин меҳрибон инсонлар сифатиб қараб онажонимиз, бувижонимиз, момомиз, дея ҳурмат маъносида тилга оладилар¹⁷⁴. Айниқса қизлар номи билан боғлиқ Қизбиби, Хурқиз, Қизмозор, Сафед булон, Чилдухтарон, Қирққиз, Қизлармозор, Қизқўрғон, Тошкелин, Қизтош зиёратгоҳларда бу ҳолат яққол кўзга ташланади.

Ривоятларга кўра, Қизлар бувининг қирқ канизаги ҳам бўлган. Шўролар даврида мазор атрофидаги ерлар ўзлаштирилиб, пахта даласига айлантирилганлиги учун фақатгина мазор билан боғлиқ тепалик сақланиб қолган, холос. Маҳаллий аҳоли орасида Қизлар буви мозори билан боғлиқ хотиралар сақланиб қолган. Жумладан, Эгамберди Худойбердиев бу ҳақда шундай хотиралайди:

“1952 йилнинг ёз ойлари эди. Қизлар буви мозори олдидаги пахта даласига ишлов бераётган эдик. Саратоннинг айна жазирама палласи бўлганлиги учун тушлик вақти мазор ёнидаги тутларнинг тагида бир оз дам олмоқчи бўлдим. Кўзим уйқуга кетиб қолибди. Бир маҳал қаршимда оқ либосда юзларидан нур ёғилаётган Қизлар буви онамиз пайдо бўлди. У менга қараб “Тур болам, тура қол” дея кўздан ғойиб бўлди. Унинг сиймоси ўша-ўша кўз олдимдан кетмайди. У худди менинг онамга ўхшаб кетар эди”.

Қизлар буви мозорини беҳурмат қилганларни турли касаликка чалинганликлари ҳақида кўплаб мисоллар мавжуд. Масалан, бу ҳолатни ўз бошидан кечирган Турсунали Ҳамзаев бу ҳақда шундай ҳикоя қилади.

“Уруш вақти бўлганлиги учун далада суғориш ишларини ёш бўлишимизга қарамай, биз болалар катталар билан бир қаторда

¹⁷⁴ Бу ҳақда қаранг: Abdulhatov N. The Mazars of Women in the Ferghana Valley // Islamic Sacred Places in Central Asia: The Ferghana Valley and Kashghar Region (Silk roadology, № 28). Tokyo, 2007. – P. 103-121.

базарар эдик. Ўша вақтдаги ҳосилотимиз келиб, менга Қизлар буви мозори олдидаги сув ичмай қолган ерларни яхшилаб суғоришни топширди. Тушгача ишларимни тугаллаб, мазор олдидаги тутлар тагида дам олмоқчи бўлдим ва оёғимни мазорга қаратиб узатганимча ухлаб қолибман. Бир вақт кўзимни очиб турай десам худди мени биров қаттиқ босиб тургандай. Ҳатто ўрнимдан тура олмадим. Шу вақт кексаларимизнинг Қизлар буви мазорига қаратиб оёқ узатиб бўлмаслиги ҳақидаги сўзлари ёдимга тушди. Афсус мен буни кечроқ тушуниб етибман ва бу ерда алламаҳалгача ётавердим. Охир-оқибат мени излаб топишди ва уйга олиб кетишди. Уйда шу ётганимча икки ойга қадар ўзимга кела олмадим. Бахтга қарши кўзларим ҳам кўрмай қолди. Шаҳардан келган шифокорлар қай тарзда бу аҳволга тушганимни била олмай даволашга ожиз эканликларини айтдилар. Онаизорим нима қилишларини билмай жони халақда қолдилар. Шу пайт маҳалламиздаги кўпни кўрган, “эскича”дан хабари бўлган кампир келиб, Қизлар буви онамизнинг зиёратгоҳида ис чиқариш лозимлигини айтди. Онам мени шу мазорга олиб келиб ис чиқардилар. Шундан сўнг бир кун ўтар-ўтмас кўзим очилиб асл ҳолатимга қайтдим ва мен яна далага отландим”.¹⁷⁵

Шуни айтиб ўтиш керакки, аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳларга зиёратга келувчилар ҳам асосан аёллардан иборат бўлиб, эркак зиёратчилар аёллардан фарқли равишда ўз ҳурматининг ифодаси сифатида зиёратгоҳнинг ичига кирмаганлар.¹⁷⁶ Маслан, Сафед Булон (Қирғизистон Республикаси) зиёратгоҳида ҳам худди шундай эркакларга нисбатан таъқиқлар мавжуд. Сафед Булон мазорида фақат аёллар зиёрат қилиб, дуолар ўқийдилар. Сафед Булон қабрига эркак кишини, яъни номаҳрамнинг кўзи тушмаслиги учун оқ мато билан тўсиб қўйилган. Сафед Булон мазорига эркаклар кирмаслиги учун қаровчилари ҳам шу аёллардан иборат бўлган”¹⁷⁷ Бундай зиёратгоҳларга эркак киши кирса, унга зиён етади деб қаралган.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлардани муқаддаслаштирилган аёллар фақатгина гўзаллик тимсоли сифатида эъзозлаб келинмаган. Улар

¹⁷⁵ Дала тадқиқотлари. 2003 йил. Фарғона вилояти, Марғилон шаҳри, Иттифоқ маҳалласи.

¹⁷⁶ Абдулаҳатов Н., Ҳайдарова З. Биби Убайда тарихи.- Ф.: “Фарғона”. 2003. 75-б.

¹⁷⁷ Абашин С. Сафид Булон // Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. Выпуск 3. – М., 2001. С 88.

инсонлардаги энг олий сифатларни ўзларида мужассам этганликлари учун ҳам муқаддас аёллар даражасиги кўтарилганлар¹⁷⁸. Улар билан боғлиқ ривоятларда садоқат, муҳаббат, меҳр сингари эзгу туйғулари ҳақида ҳикоя қилинган. Шу сабабдан ҳам аёллар номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар асрлар мобайнида маҳаллий аёлларга умид ва ишонч берувчи муқаддас жой сифатида эъзозлаб келинган.

ЧОРЧИНОР МАҲАЛЛАСИ

Чорчинор маҳалла фуқаролар йиғинида 2011 йилдаги маълумотга кўра 475 хонадон мавжуд бўлиб, 3,5 минг нафар аҳоли истиқомат қилади.

Чорчинор маҳалласининг ижтимоий-маданий ҳаётига назар ташлайдиган бўлсак, бу ерда 1 та болалар боғчаси, 5 та сартарошхона, 2 та савдо шаҳобчалари, 3 та қассобхона, 1 та оталар чойхонаси фаолият кўрсатмоқда.

Чорчинор маҳалласи Бозор кўчаси, Бозор 1 берк, Бозор 2 берк, Бозор 3 берк, Бозор 4 берк, Имом Заҳириддин, А.Обиджонов, А.Тўқай, Фирдавсий, Янги ариқ, Бедил, Тошхалфа, Чор чинор, Б. Марғилоний, Мустақиллик, Туркистон сингари кўчалардан иборатдир.

Қадимда “Чорчинор” маҳалласи ҳудудида асосан ҳунармандлар, косиблар, нонвойлар, наққошлар, заргарлар, бешикчилар ва бошқа турли касб эгалари истиқомат қилганлар. Чорчинор маҳалласида илгари тўртта масжид бўлиб, улардан гузардаги масжид, пастки масжид, Тарон бозори масжиди маҳаллий меъморчилик мактабининг ўзига хос наъмунаси ҳисобланади. Тарон бозори масжиди ўтган асрнинг охирларида шаҳар бозори ёнида қурилган бўлиб, у жамоат бинолари тарзини тўла ифодалаш ва безакларнинг оддийлиги билан ажралиб туради¹⁷⁹. Бозорга келган одамлар қадимги чинорлар соясида дам олишган. Катта ҳовуз ва унинг бўйларида хордиқ чиқаришган. Дарахт номини ифодаловчи чинор сўзи билан аталган

¹⁷⁸ Абдулаҳатов Н., Эшонбобоев Ў. Кўҳна Марғилон зиёратгоҳлари... 299-б.

¹⁷⁹ Азимов И. Фарғона водийсининг архитектура ёдгорликлари. -Т.: “Ўзбекистон”, 1986. 43-44-б.

маҳаллаларлар кўп бўлган. Чинортаги. Мингчинор, Қўшчинор ва бошқалар қатори маҳалла “Чорчинор”, яъни “Тўрт чинор” деб аталган. Маҳалла гузаридаги масжид ҳовлисида салобатли тўртта чинор қад қўтарган. Мана 170 йилдирки, чинорлар ҳамон яшнаб турибди.

Маълумотларга қараганда Чорчинор маҳалла гузарининг чойхонасида XIX аср охири XX аср бошларида тез-тез Фарғона водийсининг машҳур санъаткорларини йиғинлари ўтказилиб турган¹⁸⁰. Айнан шундай адабий кечалар Маъмуржон Узоқовнинг ҳам келгусида машҳур санъаткор бўлиб етишига сабаб бўлган¹⁸¹. Бундан ташқари ўзбек романчилигининг отаси Абдулла Қодирий ўз асарларини тарихий маълумотларни йиққани Марғилонга келган пайтларида Чорчинордаги уламолар ва ижод аҳли билан ҳам суҳбатлар қурган. Ўша кезлар чорчинорлик ғазалнавис шоир Абдулбоқи Чорчинорий Абдулла Қодирийга ёрдам берганлиги ҳақида ҳозирга қадар маҳалла улуғларининг хотирасида сақланиб қолган¹⁸².

ЧАРОҒОН МАҲАЛЛАСИ

Чароғон¹⁸³ маҳалла фуқаролар йиғинида 2011 йилдаги маълумотга кўра 335 та хонадон мавжуд бўлиб, 2,5 минг нафардан зиёд аҳоли истиқомат қилади.

Чароғон маҳалла фуқаролар йиғини Ж.Султонов, Беҳизор, Ватан, Олмазор, ал-Фарғоний, Ў. Аҳмедов кўчаларидан таркиб топган.

Чароғон маҳалласининг ижтимоий-маданий ҳаётига назар ташлайдиган бўлсак, бу ерда 1 та умумтаълим мактаби, 1 та болалар боғчаси, 1 та оилавий поликлиника, 3 та сартарошхона, 5 та савдо шаҳобчалари, 3 та қассобхона, фаолият кўрсатмоқда.

1991-2011 йиллар давомида Чароғон маҳалла фуқаролар йиғинидан 26 нафар киши Муборак Ҳаж зиёрати амалларини бажариб қайтдилар.

¹⁸⁰ Бу ҳақда қаранг: Ўзбекистон халқ созандалари. –Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1974.

¹⁸¹ Маннопов С. Сўнмас наволар. – Ф.: “Фарғона”, 2002. 55-б.

¹⁸² Эшонбобоев Ў. Сизни йўқлар замон келди. – Ф.: “Фарғона”, 2011. 69-б.

¹⁸³ Муқаддам Ўрмон Аҳмедов маҳалласи.

Чароғон маҳалласида атлас тўқувчи, камзул тикувчи, дўппидўзлар, якандозчилар, арқон эшувчи, кўрпа-тўшак тикиш билан шуғуллинувчи хунарманд оилалар истиқомат қилади.

Чороғон маҳалласида Улуғ Ҳазрат бобо зиёратгоҳи жойлашган. Бу зиёратгоҳда Махдуми Аъзам авлодларидан Саййид Абдуллахон дафн этилган. Бу ҳақда Жўрахон Авлиёхоннинг “Фарғона водийсида Расулulloҳ авлодлари” номли мақоласида жумладан қуйидагиларни баён этади:

“Саййид Абдуллахон хожа Эшон буваимиз Ҳиндистондаги пирлари Миёни Обид раҳматиллоҳи алайҳираҳмон ҳузурига таълим олмоқ ниятида Қошғардан жўнаб кетадилар. Ўша даврда Бобур сулоласидан (авлодидан) бўлмиш подшоҳ Алигавҳарни чиройда тенги йўқ, ғоят гўзал бир париваш қизлари бўлиб, туғма шол бўлгани, балоғат ёшига етса-да юролмай, узоқ-яқиндан кўрсатмаган табиби қолмагани туфайли чуқур изтиробда қолган эди. Подшоҳ чорасиз қолгач, бу ҳақда Миёни Обид раҳматиллоҳи алайҳираҳмонга ҳам хабар беради. Шу муносабат билан у зоти шариф шогирдлари бўлмиш Саййид Абдуллахон Хожани саройга юборадилар. У киши одоб сақлаб, подшоҳ ҳузурига ташриф буюрдилар ва қизнинг ётган хоналарини, исм-шарифларини суриштириб, икки марта чақирдилар. Шунда балоғат ёшигача ҳеч қачон оёқда юрмаган қиз ўринларидан туриб “Лаббай, Хожам” деб истиқболларига пешвоз чиқиб келади.

Бу мўъжизадан сарой аёнлари ҳанг-манг бўлиб қоладилар. Подшоҳ Алигавҳар ғоят мамнуният билан қизини Саййид Абдуллахонга қўш-қўллаб тутиб юборади. У киши пирлари ризолигини олгач, бу никоҳга розилик билдирадилар ва шу куни катта тўй томоша билан никоҳ нишонланади.

Аллоҳи таолонинг қарами кенг. Тез кунда улар ўғил кўрадилар, исм-шарифларини Убайдуллоҳ деб атайдилар. Бу зоти шариф пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг насабларидан бўлганликлари туфайли Саййид Убайдуллахон хожа деб номланадилар. Беш йилдан сўнг Аллоҳ таоло буларга қиз фарзанд берди. Шунда хасталикка чалинган аёллари оламдан ўтдилар.

Саййид Абдуллахон хожа бу қайғули воқеадан кейин қаттиқ изтиробда қоладилар. Олам қоронғи туюлиб, зериккансифат, ажиб тушкун бир кайфиятда ҳаёт кечира бошлайдилар. Шу орада пир сабоқлари ҳам ниҳоясига етади. Мукаммал олим, тасаввуф бобида беқиёс бўлиб етишадилар. Шунинг учун бўлса керак, пирлари

Миёни Обид раҳматиллоҳи алайҳираҳмон эшонлик сулукини тебратиш учун у кишига иршод бериб, Мовароуннаҳрга жўнатадилар. Шундай қилиб, Саййид Абдуллахон хожа 7 ёшли ўғиллари Саййид Убайдуллахон хожани етаклаб Марғилонга қараб йўл оладилар.

Марғилон аҳли азалдан улуғ зотларга эътимодли бўлганликларидан пайғамбарзодани илиқ кутиб оладилар. Марғилон жоме масжидида намоздигарини ўқиғач, жамоа даврага йиғиладилар. Хатиб домла ҳаммага кўз югуртирар эканлар, меҳмонга кўзлари тушиб, Қуръон сурасидан ўқиб беришларига ишорат қиладилар. У киши “Амма” сурасини тажвидга монанд қилиб, ёқимли арабий савтда ажойиб қироат қиладилар. Шу тариқа Хатиб домла меҳмон билан яқиндан танишар эканлар, ул зоти шарифнинг билимига тан берадилар, ўзларининг кексайиб қолганликларидан шикоят қилиб (86 ёшда эдилар) ўринларига хатиб бўлишликни талаб ва таклиф қиладилар.

Саййид Абдуллахон хожа бу таклифдан ҳижолат бўладилар, қўлида қолган ўғилчаси борлиги, шариат талабларига мувофиқ ҳозирда имомгарчиликка ярамасликларини айтадилар. Шунда Хатиб домла олийжаноблик билан дедилар: «Тақсир, розилик билдирсалар, 16 ёшли қизимни жуфти ҳалолликка ўзларига тутдим”.

Тақдир тақозоси билан у зоти шариф Марғилон шахрида қолиб кетдилар. Ана шу рўзғорларидан Тангри таоло уч ўғил фарзанд бердиким, қизлари ҳақида бир нарса дейиш мушкул, чунки манбаларда маълумотлар ҳар хил: бирида 9, яна бирида 7, бошқасида 4 фарзанди айтилган.

Ўз даврида Саййид Абдуллахон хожа Эшон Қутбул ақтоб даражасига етадилар. Кунлари етиб қазо қилганларида бутун Мовароуннаҳр аза тутди. Марғилон шахрида дафн этилдилар. Дафн этилган жойлари бу улуғ зот шарафларига “Улуғ Ҳазрат” ёхуд “Улуғ Ҳазрат Бобо” деб аталиб қолди¹⁸⁴.

Чароғон маҳалласида шунингдек, Подшоҳон тўра мазори жойлашган. Ушбу зиёратгоҳга Саййид Абдуллахоннинг набираси XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган Саййид Подшоҳон тўра дафн этилган. Ул зотнинг ким бўлганликлари “Равзат ул ансоб” асарида баён этилганлиги боис мазкур асардан айрим маълумотларни келтириб ўтамиз:

¹⁸⁴ Жўрахон Авлиёхон. Мовароуннаҳр саййидлари. Жалолобод, 1995. 30-б.

“Бу Марғинон шаҳрида бир авлоди Ҳазрат Маҳдуми Аъзам бор эрдилар. Номи шарифларини Ҳазрат Подшоҳон тўра дер эрдилар. Бисёр улуғ эрдилар, аларнинг овозалари мағрибдан машрикқа кетган эрди. Жиловларида подшоҳлар югуриб юрар эрди ва ҳок пойларини топқон одамлар кўзлариға тўтиё қилур эрдилар ва суҳбатларини тобқон одамлар Мажнун каби маст бўлур эрдилар ва мурид мухлисларининг ҳад ҳисоби йўқ эрди ва неча минг халафолари камолот ҳосил қилғон эрдилар.

Аларнинг авсофлари оламга машҳур ва шарият ишида устувор ва тариқатда беназир эрдилар. Аларни мадҳ, сифатларини ҳаддин ташқари ва ададдин ва хориқ одат ва кароматларини баён қилиб то қиёматгача туганмас.

“Равзат ул-ансоб” асарида шунингдек Подшоҳонтўра билан боғлиқ кароматлар ва унинг вафот этган йили тўғрисида ҳам маълумотлар мавжуд: “Келтирибдурларким, ҳазрат Подшоҳон тўранинг хизматларида жамиъ уламо ва фузало суҳбатларида ўлтуруб эрдилар ва яна қанча муриду мухлис, улуғ-кичик ҳамма ул мажлисда адаб бирла ҳозир туруб эрдилар. Валихон тўра падари бузургворларини одобини сақлаб, узоқроқ ерда ҳозир ва огоҳлик бирла ўлтуруб эрдилар. Баногоҳ дарвозадин бир жамоа халқ бир шални занбилга солиб олиб кирдилар ва бул нечанд вақт ва нечанд муддатдин бери қўл ва оёғини тутмас бўлуб ётқон эрди. Бу шалга Подшоҳон тўрани муборак назарлари тушди. Эrsa буюрдиларким: “Бери олиб келинлар” деб. Яқинроқ олиб келдилар. Занбил билан бирга ерга қўйдилар. Андин сўнг Худоҳа мутаважжух бўлуб, ғайратлари жўш қилиб, илтифот қилиб айдиларким: “Тур ўрнингдин”, деб подшоҳлик қилдилар. Филҳол ҳаракат қилиб роси ўрниндин турди ва “занбилдин тушгин”, деб подшоҳлик қилдилар. Занбилдин тушди. “Уйинга бор” деб меҳрибончилик қилдилар. Асил қадамдек соғлом бўлуб юруб уйига борди... Валихон тўра қирқ бир ёшға кирганларида...ҳазрат Подшоҳон тўра марҳуми мағфури саксон икки ёшида вафот қилдилар... Тамоми улуғ-кичик уламо ва фузало тобутларини кўториб дахмаларига элтиб дафн қилдилар”.Мазкур маълумотлардан англашиладики, Подшоҳон тўра 1853 йилда вафот этган.

Саййид Подшоҳон тўранинг ўғли Валихон тўра Улуғ Ҳазрат зиёратгоҳига дафн этилган. Маълумотларга кўра Валихон тўра

аҳоли орасида “Улуғ Хон” номи билан доврӯғ топган¹⁸⁵. Чор Россияси Қўқон хонлигини босиб олиш учун Фарғона водийсига бостириб кирган вақти, Валихон тўра Марғилон шаҳрида миллий озодлик ҳаракатига йўлбошчилик қилган. Бу ҳақда “Тарихи Азизий” китобида шундай баён қилинган:

“Султон Муродбек Файзиобод қишлоғидан Марғилон фуқароларидан Хўқанд тарафга қараб қочгандан сўнгра Валихон тўрам Марғилоннинг соҳиби бўлиб, қўлларида ҳукумат турган маҳалда, тўрам бир каромат қилдилар. “Шу жойдан ўрусияга ғазот қилмоқ учун жўнаб ўрусияни пойлаймиз, муқобил келиб, жанг қилсақ, иншоолоҳ. Худойим бу мусулмонларга нусрат ғалаба берадур”, деб.

Бу сўзларига ҳамма мусулмон эътиқод қилдилар. “Тўрам нимарсани билганлари учун шундай деб айтадилар, фатҳу зафар нусрати тўрам қўлларида бўлса, ажаб эмас”, – деб ҳамма бормоққа талабгор бўлди. Оти йўқ одам от сотиб олиб ва ҳар хил асбоб, кулча талқонларни ғамлаб, тайёр бўлиб, келиб, тўрамга кўриниш бердилар. Валихон тўра лашкарларини ораста қилиб, Эски Марғилондан жўнаб Балиқчи деган қишлоққа бориб тушдилар”¹⁸⁶.

Гарчанд Валихон тўра бошчилик қилган миллий озодлик ҳаракати кучлар тенг бўлмаганлиги ва аҳолининг ҳарбий соҳадаги лаёқатсизлиги ва тажрибасизлиги туфайли мағлубиятга учраган бўлса-да, бироқ, уни Она-Ватанга бўлган муҳаббати босқинчиларга узоқ вақтгача таҳдид солиб турди. Валихон тўра Марғилон шаҳрининг диний раҳнамози бўлгани боис, унинг қўл остида катта миқдорда ер-сувлар мавжуд бўлган. Бироқ, у бутун мол-мулкини халқ учун камбағал, етим-есирларга сарф қилган. Юртда юз берган нотинчликлар пайтида Валихон тўранинг хонадонидида юзлаб бева-бечоралар паноҳ топиб, жон сақлаганлар¹⁸⁷.

Шу ўринда Валихон тўранинг фарзандлари тўғрисида. “Равзат ул-ансоб” маноқибидида Валихон тўрани ўттиз тўрт ёшида Муҳаммад

¹⁸⁵Корытов Н. Самозванец Пулат-хан // Ежегодник Ферганской области. Томъ I. Новый Маргелан, 1902, С. 27. Фарғона вилоят ўлкашунослик музейи қўлғезмалар фонди. КП №5209. ПД. 736.

¹⁸⁶ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва зоҳлар муаллифлари: Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. –Т.: “Маънавият”, 1999. 40-41-б.

¹⁸⁷Абдулаҳатов Н., Эшонбобоев Ў. Кўхна Марғилон зиёратгоҳлари. – Ф.: “Фарғона”, 2008. 110-б.

Боқир¹⁸⁸ исмли ўғил ва ўтиз етти ёшида қиз, яъни қирқ ёшига қадар икки фарзанд кўрганлиги нақл қилинади: “Муҳаммад Боқирхон уч ёшга қадам қўйғонларида Худойи таборак ва таоло Валихон тўрага яна бир ожиза ато қилди ва ожизаларини қанча тухфа ва пешкашлар билан падари бузургворини хизматлариға от қўйғонли чиқордилар. Падари бузургворлари суюб меҳрибончилик қилиб отларини Подшоҳ ойим қўйдилар”.

Маълумотларга кўра, Валихон тўранинг Муҳаммад Боқир исмли ўғлидан бошқа яна Музаффархон¹⁸⁹ ва Баҳромхон¹⁹⁰ исмли икки ўғли ҳам бўлган¹⁹¹. Нақл қилишларича, Валихон тўра вафотидан аввал Музаффархонинг келгусида туғилажак фарзандини Қилич Бурхон деб атаб қўйишларини васият қилган. Агар Қиличхон тўра 1892 йилда туғилганлиги назарда тутсак Валихон тўра XIX асрнинг 80-90 йилларининг ўрталарида вафот этган бўлиб чиқади. Бинобарин, япониялик олима Яёи Кавахаранинг таъкидлашича, 1890 йилнинг апрел-май ойларида ёзилган қозилик ҳужжатларининг бирида “Марҳум Валихон тўра” дея қайд этилган¹⁹². Бундан чиқди Валихон тўра 70 ёшдан ўтиб дунёдан кўз юмган¹⁹³. Абдуллоҳ Марғинович ёзишича Валихон тўранинг жанозаларига икки минг киши ҳозир бўлган.

ХУЛОСА ЎРНИДА

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўринадики, бир қарашда урф-одати ва яшаш тарзи жиҳатидан деярли фарқ қилмайдиган Марғилонни қадимги Машад даҳаси таркибига кирган маҳаллаларнинг ҳар бири аслида ўзининг бой тарихга эга эканлиги билан диққатга сазовордир. Чунончи қадимдан Машад

¹⁸⁸ Муҳаммад Боқирхон тўранинг қачон вафот этганлиги номаълум. Маълумотларга кўра Муҳаммад Боқирхоннинг Рустамхон тўра, Абулфайзхон тўра, Асадхон тўра исмли уч ўғил ва Қамбар подшоҳ ойим исмли бир қиз фарзанди бўлган.

¹⁸⁹ Музаффархон тўра 40 ёшида вафот этган бўлиб, унинг авлодлари асосан Марғилон шаҳрида истиқомат қиладилар.

¹⁹⁰ Баҳромхон тўра 30 ёшида вафот этган бўлиб, унинг авлодлари Марғилон ва Қўштепа тумани ҳудудларида истиқомат қиладилар.

¹⁹¹ Абдасов Мамасайидхон. Аждодимга эҳтиром. – Т.: “Муҳаррир”, 2009. 30-б.

¹⁹² Яёи Кавахара, “Святыя семейства “Маргелана в Кокандском ханстве в XIX в., Мир Ислама, 1(4)/2010, С. 139.

¹⁹³ Валихонтўра авлодларининг оғзаки берган маълумотларига кўра. Валихонтўра 1876 йилда Чор ҳукумати томонидан қамоққа олинган ва бир неча йил Тошкентда ҳибсда сақланган экан.

дахасининг ҳар бир маҳалласи Марғилон тарихининг узвий бир қисми сифатида муҳим аҳамият касб этиб келган. Изланишлар давомида биз бу ҳолатнинг гувоҳи бўлдик. Баъзан Машад даҳасидаги биргина маҳалла тарихининг ўзи яхшигина китоб бўлиши мумкин. Бундай тарихга бой маҳаллалар Марғилонда, жумладан, Машад даҳасида оз эмас.

Шундай экан келгусида Марғилон маҳаллалари, хусусан Машад даҳаси тарихига доир янгидан-янги китобларнинг ёзилишига умид қиламиз. Қолаверса, ушбу китобни тайёрлаш ва нашр этишда амалий ёрдам кўрсатган буюк аллома Бурҳониддин Марғиноний халқаро жамғармасига, Ўзбекистон ногиронлар жамияти Марғилон шаҳар бўлимига, Марғилон шаҳар маҳалла фуқаролар йиғинлари оқсоқолларига ўз самимий миннатдорчилигимизни билдирамыз.

МУНДАРИЖА

МАРҒИЛОННИНГ ҚАДИМГИ МАҲАЛЛАЛАРИ

МАРҒИЛОН АТАМАСИ ХУСУСИДА

КЎҲНА МАРҒИЛОН ТАРИХИДАН

МАШАД ДАҲАСИ МАҲАЛЛАЛАРИ

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙ МАҲАЛЛАСИ

МАОРИФ МАҲАЛЛАСИ

ТОШЛОҚТЕПА МАҲАЛЛАСИ

ЯНГИ ҲАЁТ МАҲАЛЛАСИ

ОРОЛБЎЙИ МАҲАЛЛАСИ

ЧОРЧИНОР МАҲАЛЛАСИ

ЧАРОҒОН МАҲАЛЛАСИ

ХУЛОСА ЎРНИДА